

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

ստանձնել և տարածել նյութը ցանկացած մեդիայով կամ կրիչով
մեղմելով կամ օգտագործել անկա նյութը առեղծված համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ԲԱԳԻՐՆԵՐ ԵՒ ՀԵՏԱԶՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԳԻՐՔ Բ.
ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՋՐԱՄԵՆ ԴԺՏԱԿԱՆ ԲԵՐՈՒՑԱԾՈՒՄ

ԱՆՏՏ ԲՈՂԱՆՆԱԾԱՆ

ՀԱՅ-ՌՈՒՄ ՕՐԻԵՆՏԱՅԻԱՅԻ

— ԾԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Գրողական-մանկագրական ասոցիացիային

ԵՋՐԱՄԵՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

4021

ԲՆԱԳԻՐՆԵՐ ԵՒ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. ԳԻՐՔ Բ.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԷԶՄԻԱՆՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ

ԱՇՈՏ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՀԱՅ-ՌՈՒՍ ՕՐԻԵՆՏԱՑԻԱՅԻ

— ՇԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

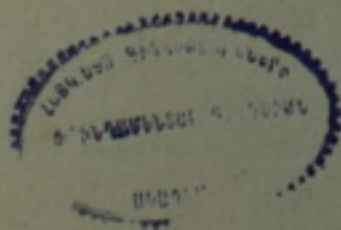
Պատմական—գննադատական ուսումնասիրություն

ԷԶՄԻԱՆՆԻ

ՏԳՐԵՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ

1921

754
754

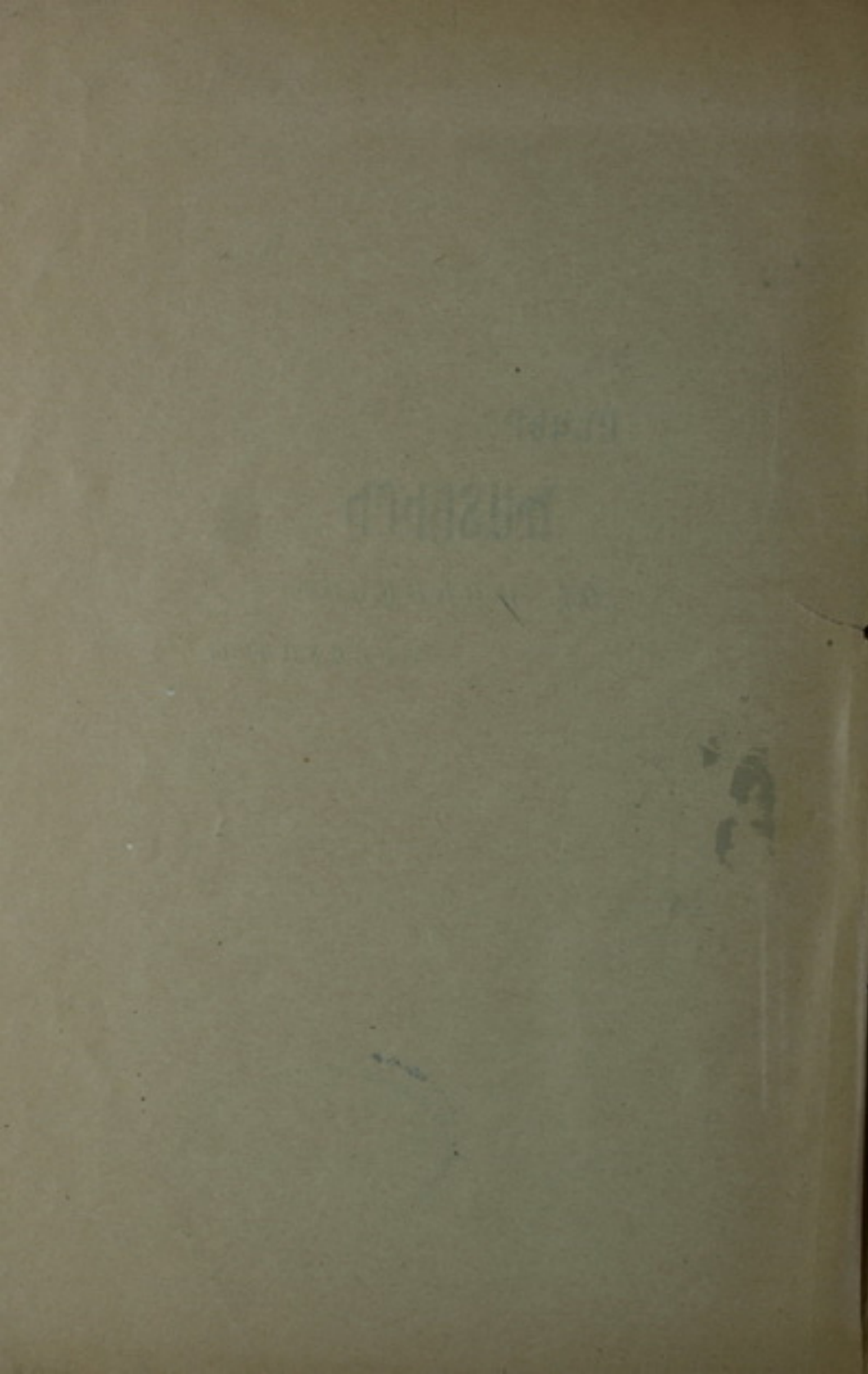

ԸՆԿԵՐ

ԾԱՏՈՒՐԻ

(Ա.Լ. ՌՈՒԲԷՆԻԻ)

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ.

ԲՈՎԼԵԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Պատճարան	V—VI
Ա. Ձեռագրական դիտողութիւններ	7—25
Բ. Մինաւ վարդապետի կեղծիքը	26—49
Գ. Կեղծիքի նշանակութիւնը	49 67
Վերջաբան	67—68
Յաւելած	III—XXXIX
Յատուկ անունների ցանկ	XL—L
Լրացումներ և Ուղղումներ	
Նկարներ	

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Դեռ քառորդ դար առաջ ներկա ուսումնասիրութեան մէջ զբաղեցնող խնդիրը գրեւում և լուծւում էր այսպէս. — հայերի ուստական օրիննաացիան հին է, նոյնքան հին, որքան «հայոց հարցն» առհասարակ. «հայոց հարցը» հրապարակ եկաւ «առաջին անգամ» 1678 թին. առաջագրւելով ուսւ գիպլոմատիային՝ այդ հարցը մնաց այնուհետև նրա բացառիկ մտահոգութեան առարկան մինչև մեր օրերը^{*)}։

Մի այլ տեղ աշխատել ենք ցոյց տալ, որ այս կարծիքը շրջանառութեան մէջ զնոց հեղինակ Կ. Եղեանը հանդէս բերեց իր տեսութեամբ կատարեալ անտեղեակութիւն «հայոց հարցի» նախընթաց պատմութեանը^{**)}։ Որ սակայն այդ տեսութիւնը երևան հանեց նաև սխալ հայեցակէտ ուստական օրիննաացիայի ծագման մասին — այդ է, որ կարօտ է յատուկ լուսարանութեան։

Քննելով հայ քաղաքական գիտակցութեան ընթացքը ժէ դարի վերջերին՝ յանդիլ էինք այն կարծիքին, թէ ժամանակի մտայնութեան մէջ ուսւ օրիննաացիան բանուկ ճանապարհներ չուներ տակաւին^{***)}։ Այդ տեսակէտի մէջ աւելի համոզւեցինք, երբ հետադարձ մեր ձեռքն ընկաւ քաղաքական այն անդրանիկ աղբրաղբիւրը, որ 1670-ական թւերի սկզբներին հայերի կողմից ուղղւել էր ուսւ արքունիքին^{†)}։

Սակայն մեր եզրակացութիւնները դրանից հետոն չէին զնում, քանի զեւ, տուրք տալով Եղեանի հեղինակութեանը, կասկածի տակ չէինք առնում նրա տեսութեան գլխաւոր աղբիւրների վաւերականութիւնը։ Իւրացնելով այդ կասկածը՝ պէտք է վերագնահատէինք միաժամանակ նաև աղբիւրների մատակարար-

*) Г. А. Эзовъ „Сношенія Петра Великаго съ армянскимъ народомъ“ СПб. 1898. Հմմ. №№ 6—8. և Введение къ XX, XXIII, XXIV, XXX.

**) А. Johannissjan. „Israel Ory und die armenische Befreiungs-idee“, München [1914], էջ 148.

***) Անդ. էջ 59 և հետ., 83 և հետ., 104.

†) Ա. Յովնանիսիան «Յակոբ Զուղայեցու մի գրութիւնը ուսւ արքունիքին» («Արարատ», 1915. էջ 776 և հետ.)։

բաժ նիւթը, երբ, 1915—16 թւերի ամառւա ամիսներին, հնա-
րաւորութիւն ստացանք տնձաւոր տեանել և ուսումնասիրել Մոս-
կւայի նախկին Արտաբէն Գործոց նախարարութեան Գլխաւոր
Դիւանում պահւած այն բոլոր փաստաթղթերը, որ ընդհանուր
հասկացողութիւն են տալիս ժէ—ժԼ՝ զարհրի հայ—ուսական
յարաբերութիւնների զարգացման ընթացքի մասին:

Այդ նիւթերի անմիջական քննութիւնն էր, որ հնարաւո-
րութիւն տւեց լիովին հերքել հայ—ուս օրիննաացիայի ծագման
մասին տիրող տեսութիւնը և հիմնաւորել ու զարգացնել առա-
ջագրւած խնդրի նոր ըմբռնումը: Մենք մշակեցինք այն համո-
զումը, թէ մինչև 1720 թւականները ուսական օրիննաացիան
ոչ միայն հայ ժողովրդական մասսաների քաղաքական մտայնու-
թիւնը չի անել, այլ և ուղեցոյց չի հանդիսացել վարիչ զասերից
որեւէ մէկին նրա քաղաքական որոնումների ճանապարհին:

Ներկա աշխատութեան մէջ սպառում ենք միայն տիրող
տեսութիւնը հերքող նիւթեր և գիտողութիւններ: Ամփոփելով
քաջասական եզրակացութիւններ՝ մեր գործը պէտք է կրէր նախ
և առաջ քննական—բանասիրական ընդթի: Հայ—ուս օրիննաա-
ցիայի սկզբնաւորութեան հրական-պատմական նկարագրին կը
դառնանք մի այլ ուսումնասիրութեան մէջ՝ նւիրւած Ղարաբաղի
և Զանգեզուրի առաջին ապստամբութեանը՝ Դաւիթ—բէկ Սիւնե-
ցու ժամանակ:

Ա. ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԴԵՑՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Հայ ուսական բազարական յարաբերութիւնների սկզբնաւորութեան խնդրի բնութիւնը կապւած է ժէ—
 ժԸ դարերում ապրող երկու նշանաւոր հայերի՝ Իսրայէլ
 Օրբի և Մինաս վարդապետի գործունէութեան վերազնա-
 հատումի հետ։ Լուսարանել այդ—մարդկանց գործերը՝
 նշանակում է ուսումնասիրութեան նիւթ դարձնել նրանց
 անւան հեղ կապւած զիւանական հարուստ նիւթերը և
 ամենից առաջ որոշել այն փաստաթղթերի վաւերակա-
 նութիւնը, որոնց հիման վրա նրանք բանակցում էին
 Արեւմտեան եւրոպայում՝ կաթոլիկ արքունիքների և Ռու-
 սաստանում՝ ցարի կառավարութեան հետ։ Կատարել այդ
 աշխատանքն ամբողջ ծաւալով հնարաւոր չէ այժմ։ Ու-
 սումնասիրութեան գործը դժւարանում է ինքնին շնորհիւ
 հայ գիպումատիկայի բնդհանրապէս անմշակ դրութեան,
 այլ և այն մասնաւոր պատճառով, որ համեմատական
 ուսումնասիրութեան ձեռնարկելու համար պատմական
 հաստատ յենակէտների պակասն ենք գգում։ Ոչ միայն
 չեն հասել մեզ ստուգւած փաստաթղթեր զրւած կամ
 վաւերացրած այն մարդկանց ձեռքով, որոնց անուններով
 հեղինակւած են մեզ զբաղեցնող գրութիւնները, այլ և
 չունենք ստույգ և արժէքաւոր կողմնակի տւեալներ այդ
 անունները կրող անձերի մասին առհասարակ։ Միւս
 կողմից գործերի մէջ չկա կամ, լինելու գէպում, մատ-
 չելի չէ մեզ կարեւոր գրութիւններից մի երկուսի բնա-
 գիրը։ Այսպէս՝ հնարաւորութիւն չունենք կանգ առնելու
 եղեանի հրատարակած վաւերագրերից № 3-ի և 5-ի
 վրա, քանի որ դրանց հայերէն բնագիրները*) չեն պահ-
 ւել Բաւարական Գաղտնի Պետական Դիւանում, իսկ № 2-ի

*) Հմմ. մեր „Israel Ory“ էջ 82, ծան. 243.

այն ընդդիմ, որ գրեթէ մի դար առաջ աղբիւր է ծառայել Սան-Մարթինի ֆրանսերէն թարգմանութեան, մատչելի չէ մեզ՝ տեխնիքական պատճառներով:

Անմիջական քննութեան հնարաւորութիւն են տալիս յամենայն դէպս Սիւնեաց մելիքների անունից գրած այն թղթերի սկզբնաղբերը, որ զետեղւած են եղեանի ժողովածւի № 6-ի, 85-ի, 98-ի, 100-ի, 102-ի և ներկա տետրութեանը կցւած Յաւելլածի № 1-ի ներքոյ Բոլոր այս թղթերի սկզբնաղբերը պահուած են Մոսկւայի նախկին Արտաքին Գործոց նախարարութեան Գլխաւոր Դիւանում*) և մատչելի են ուսումնասիրութեան: Դրանց վրա էլ պիտի կենտրոնացնենք մեր ուշադրութիւնը:

Ամենից առաջ զիտողութեան նիւթ պիտի դառնա, ի հարկէ, վաւերաթղթերի արտաքինը:

№ 6-ի մեծուրիւնը՝ $43 \times 31,5$ см. քաղորդ՝ հաստ, ազնիւ. թղթի սպիտակ նշանները՝ ուղղահայեաց գծեր իրարից 2,8 см. հեռաւորութեան վրա և երեք կիսալուսին. գրութեան սեղը և ժամանակը՝ «թւին ոճիւր, ի զիւղաքաղաքն՝ ընկեղաղթ ի Ասորիի իթ»:

№ 85-ի մեծուրիւնը՝ $37,5 \times 21$ см. քաղորդ՝ հաստ-բակ. սպիտակ նշաններ՝ չունի. սեղը և ժամանակը՝ «ոճձ-աթւականի յարեթեան տոհմին ի ն՛եմբերի ամսոյ է՛-ե-րորդի ի Գ՛րն...էջմիածնի»:

№ 98-ի մեծուրիւնը՝ 43×31 см. քաղորդ՝ նոյնն է, ինչ № 6-ինը, միայն թէ փոքր ինչ աւելի բարակ. սպիտակ նշանները՝ նոյնը, ինչ № 6-ի մէջ. սեղ և ժամանակը՝ թ՛փն ո՛ճձ-բ մայիս ի՛-է գա՛ւսն Ազն»:

*) 3-е Московское отделение Единого Государственного Архивного Фонда (նախկին Московский Главный Архив Министерства Иностранных дел.). Дела Армянские 1701 июнь—дек. 1703. ф. 234 (=Эзов. № 85), f. 238—9 (=Эзов. № 6), f. 240—1. (=Эзов. № 98), f. 257—8. (=Эзов. № 100), f. 263 և 270 (=Эзов. № 102). Дела арм. 1718 июль—сент. f. 12—13 (=Յաւելլած № 1): Սկզբնաղբերը նշանակելու ենք եղեանի ժողովածւի համապատասխան աղագրերի համարներով:

№ 100-ի մեծությունը՝ $29 \times 19,5$ cm. քուղրը՝ հասարակ, բարակ. սպիտակ նշաններ՝ չուշի. սեղը և ժամանակը՝ նոյնը, ինչ նախորդինը:

№ 102-ի մեծությունը՝ $29 \times 19,5$ cm. քուղրը՝ նոյնն է, ինչ № 100-ինը. սպիտակ նշաններ՝ չուշի. սեղ և ժամանակ՝ նոյնը, ինչ № 98-ինը:

Բոլոր վաւերագրերի հանգամանքը՝ լաւ է, քանակը՝ սեւ, զիրը՝ նոսր:

Ստորագրութիւններն ու կնիքները կրկնուում են վաւերագրերի տակ իւրաքանչիւր անգամ թէ տարբեր թւով և թէ տարբեր կարգով աւտորակցութեամբ: Այլ և այլ ուղղագրութեամբ հանդիպում ենք ընդամենը 12 ստորագրութիւն՝

- Ա. Հայկազի որդի Փիլիպոս:
- Բ. Նաբին պէկի որդի Շահնապար:
- Գ. Պաղտատարի որդի Թադէոս:
- Դ. Եաւրիի որդի Աղաջան:
- Ե. Աստուածատուրի որդի Սարուխան:
- Զ. Մեկրոնի որդի Սաֆրազ:
- Է. Պահոււմի որդի Մեկրոն:
- Ը. Նաւիի որդի Եհաննէս:
- Թ. Պաղտատարի որդի Մեկրոն:
- Ժ. Շահինի որդի Սուքիաս:
- Ժ/կ. Մարտիրոսի որդի Ամիրպէկ:
- ԺԲ. Կոստանտի որդի Գրիգոր^{*)}:

Այս անունները կրող մեկիքներին փոխարէն ստորագրւած է ըստ երեսնութին երկու ձեռքով. զբանցից մէկի զիրը նոսր է և շատ մօտ բնագրի ձեռքին^{**)}, միւսն, ընդհակառակը, շղագիր է. դժւար է նմանութիւն գտնել

*) Վերջին անունը հանդիպում է միայն մի անգամ, էջմիածնի աթոռակալ Մինաս վարդապետի անուն հետ միասին, № 85-ի ներքո:

**) Հմմ. սոյն տեսութեանը կցած նկար I, IV և Յ308 № 100-ի բնագրից հանած մեր նկար V.

դրա և մեր ծանօթ այլ զրեւրի մէջ^{*)}։ Նկատենք, որ շղագիր և նոտրագիր ստորագրողների տարբերութիւնն երեւում է նաև նրանց լեզուից. մինը՝ շղագիրը՝ ստորագրում է միշտ «ինձ դարույն», միւսը՝ նոտրագիրը՝ «ինձ դարույն» կամ «ինձ խաղի»։ Շղագիր ձեռքն ամենուրեք ստորագրում է Ա. և Գ. անւան փոխարէն. Բ-ի և Դ-ի փոխարէն ստորագրում է երբեմն շղագիրը, երբեմն նոտրագիրը. միւսների փոխարէն ստորագրում է ամենուրեք նոտրագիրը։ Կնիքների թիւը 10 է. Թ. և ԺԲ. անունները համապատասխան կնիք չունեն։ Առաջին փոխարէն զրւում է երբեմն ԺԱ.^{**)}, երբեմն է. անւան կնիքը^{***)}։ Վերջինի փոխարէն զրւած է ԺԱ. անւան կնիքը^{†)}։ Ստուգելով միւս ստորագրութիւնների հանդէպ գանուդ կնիքները՝ նկատում ենք մի անկանոնութիւն. № 100-ի տակ ստորագրւած է՝ «ես տաաւի որդի ամիրպկս», իսկ կնքւած է «Մարտիրոսի որդի Ամիրպկէ» փորագրութիւնն ունեցող կնքով^{†*)}։ Մեզ ծանօթ ստորագրութիւններից ևս գիտենք, որ Ամիրպկէն Ասաւածատուրի որդի չէր կոչւում, այլ՝ Մարտիրոսի։

Փորձենք որոշել զրի անձնաւորութիւնը։ Համեմատելով մեր թղթերի զրերը՝ գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ զրանք զրւել են մի անձնաւորութեան ձեռքով։ Վստահանում ենք շեշտել այդ ոչ միայն «ընկեղակոթում» և «Ողւանքում» գրած թղթերի նկատմամբ, այլ և այն թղթի, որ գրւած է «Էջմիածնում»։ Հնազրական բոլոր գիտողութիւնները բերում են այդ եզրակացութեան։

Արդ՝ № 85 ի տակ հանդիպում ենք մեզ ծանօթ միւլիքներից երկու հոգու՝ Դ. և ԺԲ. անունները։ Քանի որ ըստ երևոյթին այդ թղթի գիրը ոչնչով չի տարբերւում մեզ

*) Հմմ. մեր ցկար V.

**) Հմմ. № 6.

***) Հմմ. № 98 և Գաւիւած № 1.

†) Հմմ. № 85.

†*) Հմմ. ցկար V.

զբաղեցնող միւս թղթերի գրից, և քանի որ յատկապէս Դ. անունը զանուամ ենք միաժամանակ բոլոր միւս վաւերագրերի տակ՝ կարելի էր ենթադրել, թէ հենց այս վերջինն էլ մեր որոնած գրիչը պիտի լինի։ Սակայն հաստատի համարել այս ենթադրութիւնը չի կարելի և ոչ մի կերպ։ Եթէ նոյնիակ մի կողմը թողնելու լինենք այն հանգամանքը, որ Դ. ի ստորագիրը երբեմն չի համապատասխանում բնագրի ձեռքին, մեզ ծանօթ մեկիւններից հենց Դ. և Բ. անունները կրող անձնաւորութիւնների մասին է, որ առանց ալիւալութեան կարող ենք պնդել, թէ անգրագէտ էին, քանի որ ինչպէս մէկի, նոյն պէս և միւսի ստորագրութիւնը տարբեր թղթերում երեւան են գալիս տարբեր գրերով։ Աւելի բնական կլինէր մի այլ ենթադրութիւն։ Նկատեցինք արդէն, որ երկու ստորագրողներից մէկի գիրը շատ մօտ է մեր թղթերի նոտրագրին. տեսանք, որ այդ մէկն ամենուրեք ստորագրում է եօթնի փոխարէն. առաջին հարաւոր եզրակացութիւնը պէտք է լինի, ուրեմն, այն, թէ մեր բնագիրների գրիչն այս եօթնից մէկն է, որ ստորագրում է թէ իւր և թէ միւսների տեղը։ Եւ ընդհակառակը՝ թղթերի գրիչ չեն կարող լինել Ա.—Դ. անունները կրող այն անձնաւորութիւնները, որոնց տեղ միշտ կամ երբեմն ստորագրել է շղագիրը. ուրեմն գրիչ չեն կարող լինել հենց այն մեկիւնները, որոնց անունները զանուամ ենք անխտիր թէ մեզ զբաղեցնող բոլոր թղթերի և թէ բոլոր այն տպագիր վաւերագրերի տակ, որոնց սկզբնագրերը ստուգելու հարաւորութիւնը չունենք։

Հարաւոր է սակայն աւելի մասնաւորել մեր ենթադրութիւնը։ Մոսկւայի գիւանում պահուած հայերէն մի թուղթ, գրած Կամենիցում 1727 թիւն—գրալուսանկարն ու տպագիրը գետեղում է ստորի^{*)}—վաւերացրած է մեր յիշած եօթնից միայն մէկի՝ Մարտիրոսի որդի Ամիրպէկի՝ կնքով, և, եթէ ուշագրութեամբ քննելու լինենք

*) Հմմ. Եկար III և Յաւերամ № 16.

այդ բնագիրը՝ մեծ նմանութիւն կնկատենք դրա և մեզ հետաքրքրող բնագիրների յըջութեան մէջ: Մօտ քառորդ դարի հետաւորութիւն կա վերոյիշեալ թղթի և մեր բնագիրների գրութեան ժամանակների միջև. և եթէ, բացի այդ, նկատի ունենանք, որ մասնանշւած գրութիւնը մասնաւոր դիմումի բնոյթ է կրում, հասկանալի կլինի թէ ինչու նրա գիրը արդէն շատ ու անփոյթ շղաղբով գրած թղթի տպաւորութիւն է անուս ու մասամբ տարբերում մեզ գրագեցնող թղթերի գրերից:

Ամիրալէկը մէկն է մեզ հասած թղթերում յիշող այն մեկիքներից, որոնց մասին Եղեանի հրատարակած գրութիւններից յայտնի են մեզ մի քանի մանրամասներ: Իսրայէլ Օրին առանձին ազնաւորութեամբ է յիշում այդ մարդու անունը: Օրին ճանաչում էր Ամիրալէկին, ինչպէս ինքն է պատմում, դեռ 1670-ական թւականներից, երբ վերջինս դեռ երիտասարդ էր: Վերադառնալով 1699 թւին հայրենիք՝ Օրին տեղեկանում է, որ Ամիրալէկը, միացած «անօրէնների» հետ, նեղում է հայերին ու թշնամական յարաբերութիւնների մէջ է գտնում յատկապէս Անկեղակոթի մեկիք Սաֆրազի հետ^{*)}: Հայերի ազատագրման գործի յաջողութեան տեսակէտից Օրին ամենից առաջ

*) Ըստ Ե. Լալայեանի այս մեկիք Սաֆրազը պէտք է որ Սիսիանում իշխող Մեկիք Սաֆրազեանների նախահայր մեկիք Շաֆրազը եղած լինի (հմմ. Ե. Լալայեան. «Ջանդեղուրի դաւառ», Թիֆլ. 1898 էջ 17): Թէ որքան հիմնաւոր է այս ենթադրութիւնը՝ չը գիտենք: Սիսիքում յամենայն դէպս այդ անունով մեկիքներ յիշում են: Ե. Լալայեանը, օգտուելով ժողովրդական աւանդութիւններից, յիշում է համանուն մի ուրիշին, որ Ժ.Ը. դարում պիտի ապրած լինի. (հմմ. անդ): Դրանից առաջ Մեկիք Փարսազանեանների մի շատ կատակածելի տեղագրութեան մէջ հանդիպում է մեզ մեկիք Սաֆրազ անունով մի ուրիշը, որ մեզ հետաքրքրողին ժամանակակից է գալիս. («Բանասէր» Դ. 381 և հետ.): Մի գրչագիր յիշատակարանում, 1781 թւից, յիշում է «Մեկիք Շաֆրազն որ ի Սիսեան, այր ճարտարախօս. (էջմ. Մատենադարան № 1720/1488. fol. 218 v.): Վերջինիս մասին հմմ. նաև Ալիշան. «Սիսական» էջ 215.

կարևոր համարեց համերաշխութիւն ստեղծել իրար հետ թշնամացած մելիքների միջև. հակառակ դէպքում նա սպառնում էր հեռանալ հայրենիքից՝ չյայտնադործելով հայ մելիքներին իր քաղաքական ծրագրին ու դիտաւորութիւնը: Հաշտութիւնը կայանում է և պսակում Օրիի միջնորդութեամբ երկու տների մէջ ստեղծած խնամիրական կապերով: Եւ իրօք, դրանից յետո է, որ սկսում է Օրին իւր հայրենակիցների հետ բանակցել ազատագրական ծրագրի շուրջը^{*)}: Մեր տրամադրութեան տակ եղած վաւերագրերի հիման վրա զԺւար է որոշել Ամիրալէկի մելիքական իշխանութեան բնագաւառը: Օրիի պատմածից կարելի է եզրակացնել, թէ այդ իշխանութեան սահմանները Սիւնիքից դուրս չպէտք է որոնել. թողնելով Անկեղակոթը՝ նա դիմում է Ամիրալէկի բնակավայրը և արգէն միւս օրը վերադառնում է կրկին Անկեղակոթ^{**)}: Ըստ երևոյթին Ամիրալէկի շրջանը սահմանակից էր նրա հակառակորդի՝ մելիք Սաֆրազի՝ իշխանութեան, և երկու մելիքներն իրարից հաղիւ մի քանի ժամա հեռաւորութեան վրա էին տպւում: Խաչիկ վարդապետի թղթերում կա մի յիշատակարան, որ պալիս է կարծես վկայելու, թէ Ամիրալէկն, իրօք, պատմական անձնաւորութիւն էր և 1706 թ. շուրջը մելիքութիւն էր անում Անկեղակոթին հարեան Բոնակոթ գիւղում: Ահա այդ յիշատակարանը.

«Փառք ամենայս՝ Երրորդուն՝ հօր և օրդոյ և հոգոյն սրբոյ Ամէն. Ես տրուպ և անարժան և սուտ անուն տ՝ Թաթաւուր կրօնայորս որ եմ ի յերկրէն Սիւնեաց ի գիւղաքաղաքէն բոնագաւթու ի յազգէն Թորոսեցի ի թ՝ վկունս հայոց ո՛ճծե՛ ին ի թագաւորութենն պարսից Շահ սուլթան հիւսէինն և ի հայրապետուենն տ՝ն ս՝ ք էջմիածնայ ի տ՝րն հանգուցեալ նահայպետ կաթողիկոսին ի տիրութն գիւ-

*) ՅՅՅՅ. անդ. № 11. (էջ 52 և հետ.).

**) Անդ.

զաքաղաքիս աղայ սատհադ պէկին և իշխանութն հայոց մէլիք ամիր խանին ի հայրապետութեն ս՛ր ամթոռոյս ըստաթէի յովասափ սրբայկրօն վարդապետին: Ռ՛մծ՛դ թվկնիս մերոյ հայոց և յամենն նոյեմ՛ը հանգցել տ՛ր վարդանի որդի թաթոսն այս հայրանց վարք զիրքս իւր վս՛կոցն և էտա եզ ի ս՛ր գէորք եկեղեցիս յիշատակ իւրն և ծնօղաց և որ հանդիպիք սմայ կարգալով սա տ՛ծ ոգորմի թաթոսին ամէն:

Արդեօք Բոնակոթի մելիք Ամիրխանը և մեր յիշած մելիք Ամիրպէկը նոյն անձնաւորութիւնը չեն՝ հաստատապէս պնդել անկարող ենք: Սակայն վերստին դառնալով 1727 թւից մնացած վերոյիշեալ թղթին, յամենայն դէպս նորից պէտք է եզրակացնենք, որ յիշուի Ամիրպէկը Սիւնեցի էր, քանի որ այդ տեղից երևում է գրողի անմիջական առնչութիւնը Դաւիթ-Բէկի անունը կրող Նշահաւոր շարժման հետ: Անհնարին չէ ինքնին, որ Սիւնեաց շարժման բոլոր շրջանները վերապրած և զրանց զխաւոր հերոսների հետ ծանօթ այս մարդը լինէր հենց մեր թղթերի գրիչը:

Սակայն խնդիրն աւելի բարդ է, քան կարող է թւալ: Դեռ կանգ չենք առնում այն հանգամանքի վրա, թէ ինքնին որքան դժուար է բնականաւ այն մտքին, որ Ժէ. — ԺԸ. դարի Սիւնեաց մելիքներից մինն այնքան զրազէտ կարող էր դառնալ, որ վաստակութիւն ունենար անգամ աշխարհիս հօրներին ուղղած դիմումներն իր ձեռքով գրելու կա գորաւոր հիմք ուղղակի ենթադրելու, որ Սիւնեաց այդ մելիքը, եթէ իրօք ապրել է այդ անունով մէկը, և կասկածից դուրս է նրա կնիքն ու ստորագրութիւնը կրող թղթերի վաւերականութիւնը, անգրագէտ մէկը եղած լինի: Ամիրպէկի անձնաւորութիւնն առանձին տարակոյտների տեղիք է. տալիս արդէն իսկ կնիքների ու ստորագրութիւնների նկարագրութիւնից, Նշահակութիւն չունի դեռ այն, որ նա ուրիշների փոխարէն է կնիք դնում. այդ երեւթը կարող ենք թերեւ օտարի ստորագրութիւնը

վաւերացնելու ձև համարել: Ձենք ուզում նշանակութիւն տալ նաև այն հանգամանքին, որ Ամիրալէկը, լինելով ի միջի այլոց նաև № 6-ի և 85-ի գրիչն ու վաւերացնողը — առաջին գրութիւնը նա կնքել է թ. անւան, երկրորդը՝ ժ.Ֆ. անւան փոխարէն — չի գրել այդ թղթի տակ իր ստորագրութիւնն ու կնիքը: Ընդունենք նայնիսկ, թէ նա ինչ ինչ պատճառներով անձնապէս համակիր չէր իր ձեռքով գրած թղթերի բովանդակութեանը: Սակայն անպայման կարևոր է հաշիւ առնել այն, որ անկարող էր որևէ մէկը մոռանալ իր հօր անունը և քսա հարկին, «ես մարտիրոսի որդի ամիրալէկս» գրելու փոխարէն՝ ստորագրէր «ես ասատրի որդի ամիրալէկս»: Այսպիսի սայթաքումն հոգեբանօրէն թոյլատրելի չէ: Աւելի ևս, երբ այդ սայթաքումը պատահական չէ, այլ սովորական: Եթէ ուշադրութեան արժանանք մեր մկրտ. ^{III} կաթսենք, որ Ամիրալէկը իր սովորական կնիքի հանդէպ ստորագրում է՝ «ես մարտիրոս ամիրալինց»: Այստեղ արդէն նրա անունն ու հայրանունը շփոթւած են իրար հետ: Այս երևոյթը հարկադրում է մեզ անուագն ենթադրել, թէ Ամիրալէկի տեղ ևս ուրիշն էր ստորագրում. այդ ուրիշն էլ կարող էր մեքենայաբար շփոթել այն մարդու անունը, որի փոխարէն ստորագրում էր:

Բայց սրանով դեռ միանգամայն չի լուծուում Ամիրալէկի առեղծւածը, քանի որ դրանով դեռ չեն պարզուում այդ անւան հետ կապւած ուրիշ խնդիրներ: 1701 թւին ռուս արքունիքին ներկայացրած իր ծրագրով, առաջիկա պարսկական արշաւանքի ժամանակ Օրին առանձնապէս կարևոր դեր էր վերապահում Շամախուց տասը մղոն հեռաւորութեան վրա գտնուող „Кумташ“ անունով տեղում ապրող ունի Ամիրալէկին (Емюрн бек) *): Տարօրինակ ոչինչ չէինք գտնի այս յայտարարութեան մէջ, եթէ սրանով հարկադրւած չլինէինք Ամիրալէկի բնագաւառը Շամախու շրջանում որոնելու: Կամ երեւակայութեան արդիւնք է Օրին

*) Անդ, № 43. § 3.

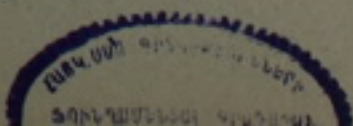
այս յայտարարութիւնը, — այդ գէպքում՝ Ամիրպէկը նրա թղթերի մէջ դիւանագիտական նպատակներով շահագործւող մի անուն է միայն, կամ, ընդհակառակը, ճիշտ է այդ յայտարարութիւնը, — այն ժամանակ բաւականին կասկածելի արժէք է ստանում Օրիի այն զեկուցումը, որ հարկադրել էր մեզ Սիւնիքում փնտութիւն Ամիրպէկի բնակավայրը, Բայց եթէ խուսափելու լինենք նաեւ այս տարակուսանքներից՝ ենթադրելով, որ Շամախու շրջանում ապրող Ամիրպէկը և Սիւնեաց երկրի համանուն մելիքը *սարկեր անձնաւորութիւններ են*, վերջինիս գէմքից այնուամենայնիւ չի իջնի մթութեան քօղը 1727 թւից մնացած թղթին կցած գործից չի երևում, որ այդպիսի մի անձնաւորութիւն գոյութիւն ունեցել է առնուազն այնտեղ, որտեղից ուղարկւած է նրա կնիքն ու սխալ ստորագրութիւնը կրող թուղթը։ Այս գործի մէջ արձանագրւած մի ցուցմունքից երևում է, որ Կամենից քաղաքում այդ ժամանակներում Ամիրպէկ անունով փախստական հայ մելիք չի եղել *)։

Աւելի կմտանանք մեզ հետաքրքրող խնդրի՝ ու միաժամանակ նաեւ Ամիրպէկի անձնաւորութեան յարուցած կասկածի լուծմանը, եթէ փոքր ինչ աւելի ընդլայնենք հնագրական համեմատութիւնների սահմանները։ Քննութեան առնելով ԺԸ. դարի այն հայերէն գրութիւնները, որ պահւում են Մոսկւայի գիւանում՝ ակամայից մեր ուշադրութիւնը կանգ է առնում այն թղթերի վրա, որ գրւած են Օրիի գործակից Մինաս վարդապետի ձեռքով։ Այս մարդու ձեռքով գրւած բազմաթիւ նոտրագիր թղթեր են մնացել Մոսկւայի գիւանում։ Գրչութեան արւեստի տեսակէտից Մինաս վարդապետի գիրն այնքան եզակի է և խրատեսակ, որ դժւար կլինէր նրան մօտաւոր նմանութիւն ունեցող ուրիշ գրիչներ մատնացոյց անել։ Դիտեցէք թէկուզ Խարայէլ Օրիին

*) Մոսկւայի գիւան, Дела арм. 1727. окт. 28—окт. 1728. ф. 43. v.

և թարագրուիլ անունով վաճառականին ուղղած 1704 թ. 3-ն նոյեմբերի թւակիր նրա այն նամակի սկզբնագիրը, որից ընդօրինակւած է մեր Յանւրած № 3 և վերաբա-
ղուած նկատ՝ II. Նոտարագիր տառերին յատուկ ուղղա-
հայեաց պժերի աղեղնաձև ընթացքը, ինչպէս նաև դրանց
նրբացումը վերից վար՝ այդ գրերի մէջ արտայայտիչ են
սովորականից աւելի: Տառերի ոլորագծերը տարւել են,
բոստ երեսիթին, արագ, նեարդային շեշտով: Տառերից
խրաբանչիւրն ունի խրայատուկ գծագրութիւն: Այդ
տեսակէտից ընտրոշ են յատկապէս Ա, Մ. և մանաւանդ՝
Գ. գլխատառերը, իսկ հասարակ ճշմանագրերից՝ կ, ք, ֆ, մ
ու առանձնապէս՝ ևւ տառերը: Նոյնպէս շատ դէպքերում
ընտրոշ են տառերի միացումներն ու կրճատումները:

Բայց ահա տարօրինակը: Գրերի բոլոր առանձնա-
յատկութիւնները զանուժ ենք թէ մեզ անմիջապէս
հետաքրքրող վաւերագրերի և թէ 1727 թւին գրած այն
նամակի մէջ, որի վրա կանգ առանք վերը: Այս չէ՞ նշա-
նակում, թէ այդ թղթերի գրիչը ոչ այլ որ է, քան եթէ
Մինաս վարդապետը: Հայ հնագրութեանը ծանօթ ամեն
մէկը, որ հնարաւորութիւն կարող էր ունենալ տեսնել և
համեմատել այստեղ յիշատակւած թղթերի գրերը, չի
կարող դրական իմաստով չպատասխանել ծանրակշիռ
եզրակացութիւններով յղի այդ հարցին: Անշուշտ, գրչու-
թեան արւեստի տեսակէտից նա այդ թղթերի մէջ որոշ
տարբերութիւններ կգտնի. բայց և այդ տարբերութիւն-
ները տրամադիր պիտի լինի վերագրել ոչ թէ գրող ձեռքի
տարբերութեան, այլ այն հանգամանքին, որ միեւնոյն
ձեռքը գրել է այդ թղթերը տարբեր տրամագրութիւն-
ների տակ, տարբեր ժամանակներում, տարբեր միջոցնե-
րով կամ նպատակներով: Մասամբ գրերի տարբերութիւնը
հետեանք է մելանի և փետուրի տարբերութեան: Մաս-
նաւոր մարդկանց ուղղած նամակների վրա նոյն խնամքը
չը պիտի գործադրէր, որպիսին գործ էր գրում պաշ-
տօնական գրութիւնների մէջ. եւ վերջապէս՝ 1699—1704

Թւերին 41—46 տարեկան Մինաս վարդապետն աւելի վայելուչ, չափւած ու գեղեցիկ գիր պէտք է ունենար, քան 1727 թւին, երբ մօտ 70-ամեա ծերունին էր գրիչ առնում իր ձեռքը^{*)}։ Թղթերի մէջ նկատուող տարբերութիւններն այսպիսով պէտք է նոր յենակէտներ համարեն հանած եզրակացութեան, և ոչ բնդհականակր։

Նոյն եզրակացութեան կյանդենք, եթէ փորձենք որոշել մեր վաւերագրերի նեղիմնակի անձնաւորութիւնը։

Հեղինակի անձնաւորութեան մասին ուղղակի տեւայներ չկան, ի հարկէ։ «Պէտք է ենթադրել, գրում է Կ. Եղեանը, որ կուրֆիւրստին և պապին ուղղած թղթերը— (իմա ժողովածւի № № 2 և 5), այլ՝ մելիքների կողմից Օրինն տւած հաւատարմաթուղթը, գրած լատին լեզուով (№ 3), կազմւել են միօրոնարների ձեռքով, թէև կան ցուցմունքներ, որ դրանք հայերէն են գրւել։ Սակայն, հաւանօրէն, հայ բնագրին կցւած է եղել նաև լատին թարգմանութիւնը, կամ, լաւ է ասել՝ աւելի ուղիղ և հանգամանօրէն շարագրւած բնագիրը, ինչպէս այդ արւած է նաև Պետրոս Մեծին ուղղած թղթի նկատմամբ, որ հասել է մեզ երկու լեզուով (№ № 6 և 7)»^{**}։ Մենք արդէն առիթ ենք ունեցել ցոյց տալու, որ Եղեանի այս ենթադրութիւնն անհրաժեշտ չէ ինքնին և զուրկ է որևէ հիմքից^{***})։ № № 2, 3 և 5-ի բնագիրները հայերէն են գրւել, և հաւանօրէն՝ նոյն ոճով, որով դրանց բախտակից № 6 է գրւել։ Բոլոր այս բնագիրների թարգմանութիւնները հոգացւել են արտասահմանում։ № № 2-ին և 3-ին համապատասխանող հայերէն բնագիրների թարգմանութիւնը արել է Ստ. Ռոշքան[†])։ Եղեանի հրատարակած

*) Մինաս վարդապետի հասակի մասին հմմ. Եսեկյան № 3. ծան.

***) Эзов. Введение XXIII.

***) „Israel Org“ 82. ծան. 242.

†) «Հանդէս Ամսօրեայ». XI. էջ 26. Эзовъ. Введ. LXXVI ծան. 2. P. J. Th. Krusinski „Tragica vertentis belli Persici historia“, Leopoli 1740, էջ 254 և հետ.

Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը կատարել է, ինչպէս գիտենք, Սան-Մարթէնը, № 5-ը թարգմանել է Դիւանդորֆում*), իսկ № 6-ը, ինչպէս պէտք է եզրակացնել Օրիի մի յայտարարութիւնից**)՝ Ռուսաստանում:

Հարկ չկա նոյն իսկ սահմանափակել այս ցուցմանը ներսով: Մեր վաւերագրերի լեզուական համեմատութիւններն աւելի զօրեղ միջոցներ են տալիս դրանց հեղինակը պոնելու համար:

Բոլոր այս փաստաթղթերը գրած են բարբառախառն գրարարով: Թղթերի խոշոր մասն ուղղած է բարձրադասիւն անձանց, կրում է պաշտօնական գիմումի կամ իրաւական պարտաւորութեան բնոյթ՝ ուստի և գրողն ինքը պէտք է աշխատէր տալ դրանց պատշաճ ձև՝ արտայայտել ըստ կարելոյն գրոց լեզուով: Դրանով էլ պէտք է բացատրել յատկապէս ցարին ուղղած № № 6-ի և 98-ի մէջ գրաբար տարրի գերակշռութիւնը: Բայց և այնպէս հեղինակի ժամանակը և նրա գիտութեան աւելի քան համեստ շափերը խոր կնիք են դրել այդ գրութիւնների վրա: Այս տեղ առատօրէն կիրառուում են բարբառային ձևեր ու դարձւածքներ, այլ և ուսմօրէնին յատուկ բառամթերք: Եւ հենց այսպիսով էլ վաւերագրերը ներկայանում են իրանց այն առանձնայատկութեամբ, որի ուսումնասիրութիւնը պէտք է յենակէտներ տա մեզ՝ որոշելու հեղինակի անձնավորութիւնը:

Հնչիւնափոխութեան տեսակէտից ուշագրաւ են մի քանի կրկնող դէպքեր: Ամենից սովորականը դրանցից՝ $n > o$ ՝ արդիւնք է ոչ այնքան առանձնայատուկ գրութեան, որքան հեղինակի պակասաւոր գրագիտութեան: Սակայն արդէն բարբառի ազդեցութիւն է նկատուում $u > b$ հնչիւնափոխութեան մէջ, ինչպէս հսկել, եզիզ (№ 98) և սեպեպ (№ 100) օտար բառերի և $u > h$ հայերէն երաժ բառի մէջ (անդ. և Յաւերթած № 1): Նոյնպէս բնորոշ է $f > j$ (№ № 6,

*) Kgl. Bayr. Geh. St. Archiv. Kastenblau 45/6. f. 26.

**) ЭЗОВЪ. № 37. (էջ 77).

85, 98), մէջ (X 98) բառերի և բնդհանաւն՝ չ>ջ՝ հոջկել (անդ) բառի մէջ: Նկատելի է նաև՝ ղ>խ՝ խապուղ բառի մէջ (X X 6, 98, 100 և Յաւերսած X 1):

Ղարաբաղցիական $m > n$ մեր վաւերագրերի մէջ հնչիւնափոխութեան երևոյթ չէ, այլ համառոտագրութեան հետեանք: Թողք (X 98 և Յաւ. X 3) և քոյի (Յաւ. X 3). բառերը քուղք և քույի բառերի համառոտագրութիւնն են: Նոյն Յաւ. X 3-ում քողք համառոտագրութեան կողքին հանդիպում է նաև լիազիր քուղքը: Հմմ. նաև շոսով (X 98 և Յաւ. X 3), շո՛սով (Յաւ. X 8) և շոսով (X 239), ումոս (X 207) և ումոս, (X X 5 և 98), խափար (X 3) և խուփար (X 4), մուղար և մողար (Յաւ. X X 1 և 3). Նոյն համառոտագրութիւնը հանդիպում է՝ Յաւ. X 15՝ մասսի՝ սցի, սրիչ, գր՛ւմ, պակաս՛ւրն: Միևնոյն զրութեան մէջ հանդիպում են խոյրիս և զուրույ ձևերը. («Պետրոս զի Սարգիս Գիւանենց». Յաւ.):

Բայերի խոնարհման ղէպքերից բնորոշ է ներկայի կու յնի, կու յասնի, (X 6), կու կամիկ (X 85), կու աղալեւի (X 98), կու խնդրեւի (X 100) օրինակները: Անցեալ անկասարմա՞ գործ է ածւում ողարկեւի, ունեւի, յեւի աւժանի, ընտրեւ եւի (X 6), գրեւ եւի (X 98) ձևը: Ինչպէս արդէն այս օրինակներից երևում է, բնորոշ է նաև վաղակասար դերբայի վերջաւորութիւնը՝ ֆաշեր է (X 6), յանան աւեր է. աւցեր եւի (X 85), ողարկեր էիկ, (X 98), ընդուներ եւ, աւեր եւ (X 100), գրեր եւ (Յաւերսած X 1):

Համաձայնութեան ձևերից ուշադրութեան արժանի է ևզակիի գործածութիւնը հետեւեալ ղէպքերում՝ հայրն ու պաշտառ տունն յարչարանի է ֆաշեր (X 6), նոքա մեր աղայանաց թած է և ... գրած է (X 98):

Բնորոշ բարբառային արտայայտութեամբ և զրահան բառերի ինքնայատուկ տառադարձութեամբ կամ ուղղագրութեամբ կրկնւում են յաճախ հետեւեալ բառերը՝ կուոճի (X X 6, 98, 100), ևփուսօր կամ ևփրսօր (X X 6, 98),

թէթոն փարսրին (ՆՆ 6, 98, 100), զերագուն (Ն 6),
ամբագուն, վեհագուն (Ն 85), զերն (ՆՆ 85, 100), եհաս
(ՆՆ 85, 98, 100), ումոս (ՆՆ 6, 98), փսն անե (ՆՆ
6, 98, 100), վաղեմե (առանց նախդիրի՝ ՆՆ 6, 100),
զիսակեմբ (ՆՆ 6, 85, 98, 100): Կան նաև յաճախ
կրկնուող դարձածքներ, համեմատութիւններ, մտքեր,
այսպէս՝ ՆՆ 6-ի և 98-ի մէջ՝ յարուն յարի և հակա-
ռակիդ հակառակ, ՆՆ 98-ի և 85-ի մէջ՝ Կոտտանդինի
և Թէոդորոսի օրինակը, նոյն ՆՆ 6-ի և 98-ի մէջ՝ հա-
յոց ազատագրական առասպելի նոր տարրերակը, որով
առասական ջարբը հռչակոււմ է գրոց և նախնեաց խոստ-
ման համաձայն հայերի ակնկալած փրկիչը:

Բոլոր այս երեւոյթները հարկադրում են յամենայն
զէպս բնգունել, որ թղթերը մի բնղհանուր հեղինակ ու-
նեն: Ծիշտէ, այս համեմատութիւնների ժամանակ չկար-
դացանք շփման կէտեր գտնել Ն 102-ի և միւս փաստա-
թղթերի միջև. սակայն դա հնարաւոր չէր այն հասարակ
պատճառով միայն, որ այդ թուղթը բնղամենք չորս հինգ
տողից է բաղկանում: Ոչ մի հիմք չկա սակայն դասկու-
այդ թղթի ծագման խնդիրը բախտակից Ն 100-ից և
Յաւերածի Ն 1 գրութիւնից:

Արդ, ո՞վ է այս թղթերի բնղհանուր հեղինակը: Ոչոք
հարցին պէտք է տանք նոյն պատասխանը՝ ինչ տիներ
վաւերագրերի բնղհանուր գրչի մասին. այստեղ ևս մենք
գործ ունենք նոյն Մինաս վարդապետի՝ Օրիի գործակցի
հետ: Եւ ինչպէս առաջ Մինաս վարդապետի ինքնօրինակ
ղիրն էր օգնում մեզ որոնելու գրչի անձնաւորութիւնը,
նոյնպէս և այժմ կարող է նպաստել մեզ զբաղեցնող
հարցի լուծմանը նոյն մարդու ինքնօրինակ ոճը:

Եւ իրօք, անցնելով Մինաս վարդապետի թղթերում
պահւած բարբառային տարրերի բնորոշմանը՝ նկատում
ենք, որ այդտեղ ևս կրկնուում են վաւերագրերի մեզ
ծանօթ յատկանիշները:

Ոչ ոք հնչիւնափոխութիւնը հանդիպում է յաճախ.

$u > t$ հանդիպում է *ptskrmf* (№ 207 և *Յաներած* № № 7 և 16)։ հեքեր (*№ №* 207 և 239) օտար և *գեկի* (*Յաւ. № 8*)։ *երւ* (*№ 239*)։ *յերան* (*№ 207*)։ *կեկեի* (*Յաւ. № 7* և մեր «Պետրոս զի Սարգիս Գիլանենց» աշխատութեան *Յաներած*) հայ բառերի մէջ։ $u > h$ յետագ բառի մէջ (*Յաւ. № 7* և «Պետ. զի Սարգ. Գիլ.» «*Յաւ.*»)։ $z > i$ *հալ* (*Յաւ. № 4*)։ *մեյ*։ *մի բոս միոյն* (*Յաւ. № 3*)։ *յև(u)յ*։ *սիրոյ* (*Պետ. զի Սարգիս Գիլանենց. Յաւ.*) բառերում։ $z > \gamma$ աշխակ ևս հանդիպում է մի անգամ *նանաբոյի* բառի մէջ (*Յաւ. № 3*)։ $\eta > \mu$ *կոփար* (*Յաւ. № № 3 և 4*)։ *խալար* (*№ 240*)։ *խղալալ* (*№ 207* և «Պետ. զի Սարգ. Գիլ. Յաներած» բառերի մէջ)։

Բայերի խոնարհման ժամանակ հանդիպում են նոյն երևոյթները, որ առիթ ունեցանք վաւերագրերի մէջ զիտելու։ ներկայի կազմութեան համար բնորոշ է՝ *կո կալ-ցեմի* (*Յաւ. № 7*)։ *կո կարցեմ* (*Յաւ. № 8*)։ *կո խնդրեմի* (*Յաւ. № 3*)։ *կո կապեմ* («Պետրոս զի Սարգիս Գիլանենց»։ *Յաւ.*) *ձեւ*։ *Լնց. անկ. գրեր եւմ* (*Յաւ. № 8* և այլն)։ *Վաղակաւար* դերք։ ունի մեկ ծանօթ *ձեւ*՝ *գալքեր* (*№ 207*)։ *արեր* (*№ 240*)։ *գաղքեր եմ* (*Յաւ. № 3*)։ *յես գրեր*։ *յե տուր*։ *եղեր եր* (*Յաւ. № 7*)։ *գաղքեր եի*։ *արեր եմ*։ («Պետ. զի Սարգիս Գիլ.» *Յաւ.*) և այլն։

Համաձայնութեան համար ակնբախ է եզակիի զործածութիւնը յոգնակիի փոխարէն՝ *բաւիկն...ու* եկած է (*№ 239*)։ *մեյիմ* է *lingua qardf* (*№ 240*)։ *կոսա* եւս առ մեկ գրած է և *մերայնիս կիսա* բաւոյն արած է (*Յաւ. № 3*) զարձաժքների մէջ։

Մինաս վարդապետի բառամթերքն ևս մեր վաւերագրերինն է՝ *կփրաւոր* (*Յաւ. № 4*) կամ աւելի ուղիղ առաջարձութեամբ՝ *խնիկուաւոր* (*№ 240* և «Պետ. զի Սարգ. Գիլ.» *Յաւ.*)։ *յիւսոն* փարաքիւն (*Յաւ. № 4*)։ *վեհագուն*։ *մեծագունեղ* (*Յաւ. № 3*)։ *գեղեցկագունեղ* (*№ 240*)։ *գերն* (*Յաւ. № 3* և «Պետ. զի Սարգ. Գիլ.»։ *Յաւ.*)։ *էհաս* (*Յաւ. № № 3, 4 և 8*)։ *ուլուս* (*№ 207*)։ *անկ* (առանց նախդիրի՝

№ 240), վարդավառ (առանց նախագիրի՝ անդ), զիջակ հմփ (անդ. և Յաւ. № № 3, 7, 8),

Մի շարք ուրիշ բառեր, որ բնորոշ կերպով երևան են գալիս այս թղթերի մէջ, հանդիպում են նաև վաւերագրերի մէջ. վաղր, քեպիւք (№ 98 և Յաւ. № 3), յաշուս/ (№ № 98 և 240), ամալ (Յաւ. № № 3, 4, 7 և եղևան № 98), ասեթ (Յաւ. № № 3, 7, «Պետ. զի Սարգ. Գրի.» Յաւ. և եղևան № 100), զրաբար առնել բայը՝ (№ № 207, 239, 240. Յաւ. № № 3, 7, և եղևան № 102), Արխանիս (№ № 240 և 102):

Վերջին երկու օրինակները ցոյց են տալիս, ի դէպ, նաև № 102 թղթի առնչութիւնը Մինաս վարդապետի թղթերի և ուրեմն անուղղակի կերպով նաև՝ բախտակից վաւերագրերի հետ: Նոյնքան կարեւոր է սակայն նկատել, որ թէ Մինաս վարդապետի թղթերի և թէ քննուող վաւերագրերի հետ սերտ առնչութիւն ունի 1727 թւին զրած թուղթը, — Յաւելլած № 16, — ինչպէս Էզրակացնել կարող ենք այդ զրութիւնից քաղած մի շարք բառերի ու զօրձւածքների զօրծածութեան փաստից կամ զբանց կիրառման ձևերից, ինչպէս՝ օրինակ, հովիս, օս փոխանակ ոս, քէտերուփ, խղրպաշ, կու ֆաշեն, կու մնաս, սիրս ունեալ, հաստատեալ ես, աւեր եմք, յարագործք սպանած է, հողագործութիւն առնել, մեպախել (հմմ. «Պետ. զի Սարգ. Գրի.» Յաւ.), խաշար (հմմ. № 240 և Յաւ. № 4):

Թղթերի մէջ յաճախ էլ շաղկապի ձայնաւորը սլւում է՝ նախընթաց՝ բառին միանալու շնորհիւ: Օրին. Յաւ. № 7-ի մէջ կազմւել է մեկի բառը: Նոյն երեւոյթը նկատում ենք մեր Յաւելլած № 16-ում մեզ, դույ, մեկ, մերել, այլ և Մինաս վարդապետի թղթերում՝ մեկ (№ 207 և «Պետ. զի Սարգ. Գրի.» Յաւ.), մեզ, ինձ (Յաւ. № № 3 և 7), երկխաւիկ (Յաւ. № 8), փութիկ (Յաւ. № 3), Այս ձևը համապատասխանում է խարբերոցոց „ըլ“ շաղկապին *) և

*) Անատեան. «Հայ բարբառագիտութիւն». Մասկա—Նոր Նախիջևան, 1911. էջ 170:

գալիս է վկայելու, թէ այն հանդամանքը, որ Ստ. Ռոշքան խարբերգցի է անւանում Մինաս վարդապետին, պէտք է որակէ հիմք ունեցած լինի:

Բարբառային նման հետքերով հնարաւոր չէ սակայն աւելի որոշակի ցոյց տալ վաւերագրերը հեղինակողի հայրենիքը և այդ եղանակով իսկ մօտենալ նրա անձնաւորութեան որոշման խնդրին: Հայ բարբառների պատմական զարգացման ընթացքը պարզելու աշխատանքը տակաւին չի կատարւած, ուստի և դժւար կլինէր ստուգել՝ հին բարբառների հայրենիքը՝ ելակէտ ընդունելով ներկայումս իշխող բարբառների բնագաւառները: Աւելի պիտի դժւարանա այս խնդիրը, եթէ նկատի ունենանք, որ թէ վաւերագրերի և թէ Մինաս վարդապետի թղթերի լեզուն ոչ մի կերպ չի մօտենում ժամանակակից բարբառներից բացառապէս մէկին կամ միւսին: Արեւմտեան տարւոյն անպայման գերակշռողն է թղթերի մէջ, քանի որ պահւած է ամենուրեք նրա հիմնական յատկանիշը՝ ներկայի՝ կրն (=կու): Սակայն, կու. քաշեմ, կու. մնաստի կողքին դանում ենք ստուգելու ձևը: Այդ ձևը, ինչպէս երևում է, հարազատ բնագաւառից կտրւած Մինաս վարդապետը, սկսել էր զօրծածել արևելեան բարբառների ազդեցութեան տակ. 1724 թ.ին նրա գրած մի թղթում արևմտեան ձևերի կողքին հանդիպում ենք քայիս ևն ձևը (X 239), իսկ 1725 թ.ին՝ թում ևնի ձևը («Պետ. դի Սարգիս Գիլ» Յաւ.): Արևելեան ազդեցութիւնը նկատելի է այնպիսի գէպքերում, ինչպէս՝ օր. ինգանից, ինգանով (X X 98 և Յաւ. X 2), խանից, օղուռումն, էսփուռումն (X 98), միջիցն, ամենից (X X 98 և 100), քաղաւորիցն և այլն (X 207), Պայտական ցացերի (Յաւելում X 3) կողքին հանդիպում է աւսարիանայ՝ „ստում“ (երկուսում)-ը. (անդ)*, արեւմտահայ քայնիխ (X X 98, 240 և «Պետ. դի Սարգ. Գիլ» Յաւ.), աղեկ, աղեկոռնիւն (X 98 և Յաւ. X 7)

*) «Երկուսում»-ի մասին հմմ. Աճառեան, անդ. 264 և 271.

բառերի կողքին արեւելահայ բառակիթ (Յաւ. № 3) և յաւ (№ 6 և Յաւ. № 3) բառերը:

Ոճերի և բարբառների այս խառնուրդը նոր ապացոյց պէտք է նկատել այն վարկածի, որ վաւերագրերի հեղինակը Մինաս վարդապետն է: Մինաս վարդապետը ծագումով տաճկահայ էր^{*)}։ Նախանալի պէտք է լինի ուրեմն, թէ ինչու արեւմտեան բարբառների յատկանիշները գերակշռում են նրա թղթերում և մեր վաւերագրերի մէջ: Յայտնի է միւս կողմից, որ Մինաս վարդապետը ճանապարհորդել է Պարսկահայաստանում, եղել է Եւրոպահայ գաղութներում, երկար տարիներ ապրել է Ռուսաստանում՝ չփնկւով արեւելեան այլ և այլ բարբառներով խօսող հայերի հետ: Այստեղից և հասկանալի է, թէ ինչու նրա լեզուն չէ ներկայանում բացառապէս մի բարբառի յատկանիշներով, այլ միացնում է իր մէջ բարբառային այլատարր յատկանիշներ: Տեղեակ լինելով փոքր ինչ զրոց լեզուն՝ վարդապետը ճոխացնում էր իր աղքատ ոճը զրաբարի ձևերով և բառամթերքով. մի հանգամանք, որ զգալի պէտք է դառնար յատկապէս նրա պաշտօնական գրութիւնների մէջ:

Մեր վաւերագրերի հեղինակը ոչ այլ որ է, քան եթէ զրանց գրիչ՝ Մինաս վարդապետը: Վաւերագրերի գրչի և հեղինակի մասին տարբեր եզանակներով մեր հասած եզրակացութիւնները համապատասխանելով և լրացնելով իրար, փոխադարձաբար ճշտում են միմեանց: Ըստ որում, եթէ Մինաս վարդապետը մեր թղթերի հեղինակն է, հնարաւոր և հաւանական է ինքնին, որ նա լինէր նաեւ զրանց գրիչը և եթէ, յիրաւի նա թղթերի գրիչն է՝ հնարաւոր է և հաւանական, որ նա լինի նաեւ զրանց հեղինակը:

*) Յաւ. № 3. ծանօթ.

Բ. ՄԻՆԸՄ ՎԼՐԳԸՊԵՏԻ ԿԵՂԺԻՔԸ.

Այդ գիտությունները հարկադրում են մեզ յանդիմանրակշիռ եզրակացություն. եթէ յիրաւի Մինաս վարդապետն է մեր թղթերի թէ հեղինակը և թէ գրիչը, նշանակում է՝ այդ թղթերի խոշոր մասը բացարձակ կեղծիք է:

Եւ իրօք: Թղթերից մէկը, № 85, ինչպէս տեսանք, պէտք է գրւած լինի էջմիածնում, ֆնացածները՝ Ազանից երկրում: Գիտենք, որ, № 6-ի բացառութեամբ, բոլոր թղթերի գրութեան ժամանակամիջոցում՝ 1702—1703 թւերին՝ դրանց գրիչն ու հեղինակը գտնւում էր Մոսկւայում: № 85-ը ուղղւած է հենց իրան՝ գրիչն ու հեղինակին. հարեանցի նկատեցինք նոյնը նաև 1727 թւին գրած թղթի վերաբերութեամբ: Նշանակում է, եթէ չենք կամենում հրաժարուել այն համոզմունքից, որ մեզ դրողեցնող վաւերագրերի և՛ գրիչը, և՛ հեղինակը Իսրայէլ Օրիի դորձակից Մինաս վարդապետն է՝ պէտք է մակարերենք, որ իսկապէս դրանք Հայաստանում չեն գրւել, այլ Մոսկւայում: Եւ դեռ աւելին. այս նշանակում է, թէ թղթերը գրւել են այլ շարժառիթներով, այլ պարագաներում և այլ մարդու ձեռքով. քան ասւած է դրանց մէջ, կամ պէտք էր ենթադրել բնականօրէն:

Թղթերի կեղծ լինելու մասին կասկածներ յայտնուել են արդէն: Եթէ մի կողմը զնենք պրօֆ. Հայգելի *a priori* յայտնած տարակուսանքը հայ մեկիքների անունով եւրօպայում պատած թղթերի մասին*), եղեանի ժողովածուն

*) Հմմ. Sitzungsberichte der philos.—philol. und der hist. Classe der kgl. bayr. Akademie der Wissenschaften zu München, 1893. Bd. II. Heft III. p. 279 ff. „Hat Ory als er in Düsseldorf, Wien und Petersburg mit seinen Bitten und Anerbietungen hervortrat wirklich im Auftrag seiner Landsleute gehandelt oder die Propaganda für die Befreiung Armeniens auf eigene Faust betrieben, um sich selbst einen Namen zu machen und eine Stellung zu erringen? Wir müssen die Frage ungelöst lassen“...անդ. էջ 296 և հետ.

լոյս տեսնելուց յետո նոյն խմատով պնդումներ են արել յատկապէս վրաց գիտնական Ա. Յազարէլի և հայ բանասէր Ն. Քարամեան:

Յազարէլի առարկութիւնները վերաբերում են եղեանի № № 2, 5 և 6 վաւերագրերին. կարեւոր համարելով դրանց վաւերականութեան ստուգումը, նա կամենում էր նախ և առաջ իմանալ, թէ ո՞վ է այդ թղթերի դրողը, ստորագրողը և կնքողը: Սակայն չփորձելով անգամ բնագիրների համեմատութեան կամ այլ միջոցով մօտենալ յարուցած խնդրի լուծմանը՝ Յազարէլին հետամտում է չապացուցւած կեղծիքի բացատրութեան և բնկնում այնպիսի ենթադրութիւնների ու եզրակացութիւնների յետևից, որոնց միակ արդարացումը հեղինակի անտեղեակութիւնը պիտի լինէր, եթէ դրանք նոյն չափով բնական հետևանք չլինէին եղեանի հայամով մտայնութեանը ներհակող վրացամոլութեան*):

Աւելի ուշագրաւ են Քարամեանի դիտողութիւնները: Այս քննադատը արամադիր է կեղծւած համարել յատկապէս հայ մեկրենների անունից ուղղած առաջին գրութիւնը՝ եղեանի № 6-ը՝ ժամար 6. վաւերաթուղթը—գրում է նա—մեզ կասկածելի է թւում. հաւանական ենք համարում, որ այդ թուղթը Մոսկւայում գրւած լինի Օրիի բնկեր Մինաս վարդապետի ձեռքով այն հաւատարմաթղթի հիման վրա, որ տւել էին իշխանները Օրին: Յայտնի է, որ Օրին ոչ մի խօսք չէր տսել Անգեղակոթի ժողովում Պետր Ալեքսէյեւի թագաւորի մասին, որին ինքը հազիւ էր ճանաչում, ուրեմն ի՞նչպէս կը գրէին հայ իշխանները նրան: Օրին ստիպւած էր հարցաքննելուց իսկ փոփոխել իր գալստեան նպատակը. այդ պարզ երևում է № 44 վաւերաթղթից, ուր ասւած է, թէ նա ուղղակի ուղտաց

*) „Грамоты и другие исторические документы XVIII столѣтія относящіяся до Грузін“ под ред. А. А. Цагарели СПБ. 1902. т. II. вып. II. Предисловіе. էջ XI և հետ:

կայսեր մօտ է ուղարկւած, բայց ճանապարհը փոխել է պարսից երկիւղից»^{*)}։

Եղեանի № 44-ի այդ, յիշուի, տարօրինակ յայտարարութիւնը մենք եւ առիթ ենք ունեցել մասնացոյց անելու^{**)}։ Սակայն ենթադրել, թէ № 6 ր գրւել է Մինաս վարդապետի ձեռքով ու կեղծւած պէտք է լինի՝ հետեւեցնելով այդ № 44-ի մէջ արտայայտւած մտքերի անհեթեթութիւնից՝ նոյնչափ պարզ անհեթեթութիւն կլինէր։ Թեթեամիտ բայլ կլինէր նաեւ հիմնաւորել կեղծիքն այն գիտողութեամբ, թէ Անդեղակոթի ժողովում խօսք չի եղել ցարի՝ մասին։ Մի կողմ թողնենք զեռ այն, թէ բանասիրական տեսակէտից որքան ներելի է առհասարակ այդքան խախուտ հիմունքներով լուրջ հարց բարձրացնել կեղծիքի մասին. յիշենք, որ Անդեղակոթի ժողովի մասին գիտենք միայն Օրիի և համախոհների կողմից Պֆալցի կուրֆիւրստին ներկայացրած անսպինցիոզ զեկուցումից^{***)}։ աւելի էական է սակայն նկատել, որ Պետրոս Մեծին դիմելու ծրագիրն ինքնին զոյութիւն ունէր զեռ 1699 թ.ին, նախ քան Օրին կը յուսախաբւէր Արեւմտեան Եւրոպայում ու իր ուշքն ամբողջովին Ռուսաստան կդարձնէր^{†)}։ Քարամանսին ծանօթ է Ստ. Ռաշքայի այն կարճ յիշատակութիւնը, որից երևում է, թէ 1699 թ. ապրիլի 29-ին հայ մելիքները թուղթ են գրել ցարին^{†*)}։ Բայց նա ենթադրում է թէ Ռաշքայի տեղեկութիւնների աղբիւրն Օրին լինելով առանձին նշանակութիւն չունի^{†**)}։ Այստեղ Քարամանսն աչքաթող է անում այդ վկայութեան մի այլ հանդամանքը։ Ռաշքան հանդիպել էր Օրին համում 1700

այդ թիւ^{*)} «Լուծայ» 1899, Ա. 253.

**) „Israel Ory“, p. 59 և «Արարատ», 1915, էջ 775 և հետ.։

***) Հմմ. ЭЗОВЪ №№ 5 և 9.

†) Անդ. № 9, § § 4, 15, 16. „Israel Ory“ Auhang №№ 7 և 11.

†*) ЭЗОВЪ. LXXVI. ծան. 2. Հմմ. նաեւ Krusinski „Tragica vertentis belli Persici historia“, p. 254 և հետ.։

†**) «Լուծայ» 1899, Ա. 253. ծան.։

թւին. այդ ժամանակամիջոցից էլ ծագում են նրա տողերը: Նշանակում է՝ Պետրոս Մեծին ուղղած թուղթը գոյութիւն ունէր նախ քան հայ պատուիրակները Մոսկւա կանցնէին: Այդ թուղթը յամենայն դէպս Մոսկւայում կեղծւած լինել չէր կարող: Յօգուտ այդ թղթի վաւերականութեան և Պարսկաստանում գրւած լինելուն խօսում է առայժմ նաև այն հանգամանքը, որ այդ թղթի մէջ պարսիկների անունը նշանակւած է պայմանական ըսկ կամ ըռսկ տառերով, մի փաստ, որ զժաւար կլինէր իմաստաւորել, եթէ թուղթը գրւած լինէր Արեմատեան Եւրոպայում կամ Ռուսաստանում, որտեղ վտանգւելու երկիւղ չէին կարող ունենալ գրաւ տակ ստորագրողները^{*)}:

Թէ այս փաստերը և թէ սկզբնաղբի վրա արած զիտողութիւնները ցոյց են տալիս այսպիսով, որ առայժմ զեռ հարկ չկա № 6-ը զատել 1699 թւի ապրիլի 29-ին գրած միւս գրութիւններից ու առանց այլեայլութեան կեղծ համարել այն: Գտնւելով 1699 թւի ապրիլին Անգլեզակոթում, երբ և որտեղ հայ մելիքները խորհրդակցում էին Օրիի առաջարկած քաղաքական նախագծի շուրջը, Մինաս վարդապետը կարող էր մասնակցել այդ խորհրդակցութիւններին և որպէս ժողովականների մէջ միակ քիչ թէ շատ գիտակ և զրագէտ անձնաւորութիւն զրի առնել և խմբագրել մելիքների դիմումները: Չեռագրական համեմատութիւններից գիտենք արդէն, որ վերջին

*) Ուշագրաւ է, ի դէպ, նաև Օրիի Հայաստանում 1699 թ. կատարած նանապարհորդութեան մասին արած զեկուցագրի (ЭЗОВЕ № 11) վերաբերմամբ Քարամանի մի զիտողութիւնը: Քարամանը նկատում է, որ այդ զեկուցագրի մէջ հանդիպող ամսաթւերը ճիշտ լինել չեն կարող (սլուժայ. 1899. Ա. 251): Այդ զիտողութիւնը, լինելով միանգամայն իրաւացի, կարող էր թրեւս փոքր ինչ ձգել զեկուցագրի արժէքը, եթէ անհեթեթութեան հեղինակը լինէր Օրին և ոչ նրա հրատարակիչը՝ Կ. Եղեանը: № 11-ում (ինչպէս ի դէպ նաև № № 108 և 120-ում) փակագծի մէջ առած թւանշանները բնագրից չեն առւած, այլ՝ իր կարդացածի իմաստը չըմբռնած հրատարակչի յուշատետրից:

(Եղեան)

հանգամանքը ոչ միայն հնարաւոր է, որպէս ենթադրութիւն, այլ և՛ ակնեւ, որպէս իրողութիւն:

Հնարաւոր և անհրաժեշտ է ենթադրել, որ Մինաս վարդապետն է գրել նաև եղեանի № № 2, 3, 5 թղթերը և Լէօպոլդ կայսրին ուղղած այն գրութիւնը, որ չի հասել մեզ: Սրանցից առաջմ միայն պապին ուղղած № 2-ի բնագրի մի քանի դարձածրներն են մատչելի մեզ. Սան-Մարթէնի թարգմանութեանը կցած մի ձանօթութեան մէջ հանդիպող «Յրանալթէս լէքտու փալաթինսին և մեծ թագաւորին իփրատուին» բառերը*) գրեթէ նոյն տառադարձութեամբ — տարբերութիւնները զույգ է Սան-Մարթէնի սխալ ընթերցւածքին պէտք է վերագրել — գտնուի ենք եղեանի № 6-ում՝ «...ե՛կ պ՛րն իս՛լն եփռատուին յերկրէն ի հետ գրուիլ իրանալթէս լէքտու փալաթինի»։ Ինչ վերաբերում է յատկապէս № № 2-ի և 5-ի մէջ արտայայտւած կաթոլիկական ուղղութեանը, որ տրամադրել է եղեանին ենթադրել, թէ այդ թղթերը գրել են կաթոլիկ միսիոնարների ձեռքով, այդ հանգամանքը, ինչպէս փորձել ենք ցոյց տալ ուրիշ աշխատութեան մէջ, պէտք է նախ և առաջ բացատրել այն ժամանակւա «հայոց հարցի» ընդհանուր ընդթում**): և մասնաւորապէս Իսրայէլ Օրիի ազդեցութեամբ***):

Օրիի ազդեցութիւնն ինքնին շատ խոշոր է քաղաքական-դիւանագիտական այն գրադրութիւնների մէջ, որ վարւում էին եւրոպական արքունիքների հետ հայերի ազատագրման խնդրի շուրջը: Սակայն ընդունելով անգամ, որ Օրին այդ գրութիւնների հոգևոր ծնողն էր՝ չպէտք է դեռ կարծել, թէ միաժամանակ նաև նրանց գրիչն էր: Օրիի ստորագրութիւնը կրող թղթերից, ինչպէս և ընդհանրապէս գործերի մէջ պահւած ընտղիւններից և պատ-

*) Saint-Martin. „Mem. hist. et géographiques sur l'Arménie“. Paris, 1919. II. 487.

**) „Israel Ory“ էջ 24 և հետ։

***) Անդ. էջ 79 և հետ։

ձէններից և ոչ մէկը իր ձեռքով չի գրւած, այլ գլխաւորապէս իր քարտուղարներին՝ Peter Simmonaire-ի իսկ, հետագայում նաեւ Avet di Murat-ի ձեռքով, Simmonaire-ը ֆրանսիական ծագում ունէր, գիտէր գերմաներէն և, ինչպէս անունն է ցոյց տալիս, գուցէ նոյն իսկ գերմանախօս էր: Avet di Murat-ը, սրբ նաեւ թարգմանի պաշտօն ունէր, հայ էր անշուշտ. երկար ժամանակ ապրելով Եւրոպայում՝ սովորել էր խալիբրէն և ֆրանսերէն. այդ լեզուներով քննարկած թղթերից մի քանիսը հաւանօրէն նրա ձեռքով են գրւել: Դժբախտաբար երկու քարտուղարներին գրերն իրար շատ նման են, ուստի և գժւար է ստուգել, թէ որը նրանցից որ թուղթն է գրել *): Ինքը Օրին եւրոպական լեզուներով գրել չգիտէր բոլորովին: Կրուզինսկիի վկայութեամբ Օրին տեղեակ էր խալիբրէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, մասամբ նոյնիսկ լատիներէն լեզուներին: Սակայն լուազոյն դէպքում կարելի է ենթադրել միայն, որ այդ լեզուներին ընտելացել էր միայն գործնական եղանակով, ինչպէս այդ ի դէպ ցոյց է տալիս նաեւ Կրուզինսկիի արտայայտութիւնը „italicam, Gallicam, Germanicam (nec latine omnino expers) probe calluerit“ **):

Որ մասնաւորապէս լատին լեզով ևս Օրին չէր գրում, այլ գրել էր տալիս, երևում է նաեւ Մինաս վարդապետի ստորեւ հրատարակած մի նամակից ***): Թղթերի մէջ հանդիպող „Israel Ory“ ստորագրութիւնն անգամ քարտուղարներից մէկի կամ միւսի գրչին է պատկանում, գերմաներէն մի գրութեան տակ ստորագրութեան ներքո ուղղակի մակագրւած է. „но приказы посланника Израиля Ория подписаны переводчиком Аветъ Муратъ и печать его

*) Հմմ. Մսակալի Դիւան. Дела армянск. 1711—1714 ноябр. ф. 147 և 1713. май 2—июль 21. ф. 11. Simmonaire-ի ստորագրութիւնը, այլև նրա գերմաներէն գիրը. Дела арм. 1711—1714 ноябр. ф. 477. Հմմ. անդ. ф. 476 պահւած Avet di Murat-ի ստորագրութեան հետ:

**) Krasinski. անդ. էջ 259.

***) Յուշիւած № 3.

посланикову приложилъ“*)։ Եղեանի հրատարակած փաստաթղթերից № 155-ի բնագրում հանդիպող ֆրանսերէն „Israel Ory“ ստորագրութիւնը կրող թուղթը մակագրւած է նաեւ նոյն անւան հայերէն «Իզրէլ Օռի» տառադարձութեամբ։ Այդ անունը որպէս մակագրութիւն կրկնուած է ինքնին անկարեւոր մի գրութեան մէջ մի քանի անգամ**): Այդ մակագրութիւնը, որքան յիշում ենք, եզակի մի երեւոյթ է Օրիին վերաբերող գործերի մէջ։ Սակայն անգամ դերմաներէն առողանութեան ազդեցութիւնը մտանոց այդ խեղճ ստորագրութիւնն օտար ձեռքի արդիւնք է։ «Իզրէլ Օռի» կրկնուող մակագրութիւնների շարքը վերջանում է «ես դաքարէ որդի եղիւն ձեռագրի» ստորագրութեամբ, մի գրչութիւն, որ ըստ ամենայնի մեզ հետաքրքրող մակագրութիւնն է յիշեցնում։ Եզրակացնում ենք այսպիսով, որ Օրին ինքը նոյնիսկ հայերէն չէր գրում։ 1711 թւին Պարսկաստանից Մոսկւա ուղարկւած հայերէն այն թղթերը, որ համապատասխանում են Եղեանի № № 167—69-ին նրա ձեռքով չեն գրւած. ոչ մի նմանութիւն այդ թղթերի կանոնաւոր նոտրագրերի և «Իզրէլ Օռի» մակագրութեան անփորձ ձեռքի միջև։ Հնագրական տեսակետով այդ մակագրութիւնը թոյլ տա թերեւս նոյնացնելու այն քննուող վաւերագրերի տակ հանդիպող շղագիր ստորագրողի անձնաւորութեան հետ. սակայն, ինչ վերաբերում է այդ վաւերագրերի բնագրերին՝ Օրին ոչ գրանց գրիչը կարող է լինել, ոչ հեղինակը։ 1711 թւին գրած հայերէն թղթերից ոչ միայն գրիչն է տարբեր քննուող վաւերագրերի գրչից, այլ և լեզուն՝ վերջիններին լեզուից։ Եւ եթէ ենթադրենք, որ այս գրութիւնների մէջ պահուել է մասամբ Օրիի հայերէնը, ապա կարող կլինենք նաեւ այդ եղանակով հաւանական համարել, թէ Օրին չէ մեր վաւերագրերի խմբագրողը—անգամ, եթէ նրանք լինեն

*) Մոսկւայի գիւտն. Дела арм. 1711—1714. ноябр. ф. 367.

**) Անդ. Дела персидские 1710 окт. 24—1712 март 15.

այդտեղ յայտնուած մարերը՝ ամբողջովին թէ մասամբ,
այդ միևնոյն է.

Սակայն նոյնիսկ առանձին հարկ չկա փաստաթղթե-
րից մի քանիսի մէջ արտայայտուող կաթոլիկ տենդենցը
բացառելու համար Օրին ակզեցութեան հետքերը որո-
նել. եկեղեցական հարցերում, ինչպէս նաև դրանց յարա-
կից քաղաքական խնդիրներում, այդ թղթերի գրիչ Մինաս
Վարդապետը՝ գուցէ շատ էլ հեռու չէր կանգնած իր
գործակցից:

1719 թ.ին Պետրոս Մեծին օղղած իր մի զեկուցա-
գրի մէջ Մինաս Վարդապետը գրում է. „Пронесли мы
славу будто для любви честнѣйшаго наны къ намъ его
величество изволить милостиво послунать, и меня надъ
народомъ нашимъ по закону и по правуу святаго Гри-
горія въ его державѣ настыремъ быть и имѣть переки не
возбранилъ, но мы сіе чинимъ подъ прикрытіемъ. Первое,
чтобы по сіе услыша, нашъ народъ отсюду въ страну
его державства стекался, второе, чтобы и другіе потен-
ты не нанесли бѣ его пресвѣтлому величеству какой про-
тивности“ (*).

Երևում է, որ Մինաս Վարդապետը եկեղեցին, միև-
նոյն է պապական թէ լուսաւորչական, քաղաքական նպա-
տակների միջոց էր ծառայեցնում: Իր քաղաքական գոր-
ծունէութեան ամբողջ ընթացքում նա հաւատարմաբէ-
կապեր էր պահպանում թէ լուսաւորչական եկեղեցական-
ների և թէ կաթոլիկ քարոզիչների հետ (**). Եւ հենց այդ
հանգամանքն է, որ ամբաստանութիւնների առիթ էր
տալիս հակառակորդներին և զոպասանքի նիւթ մատակա-

*) Эзовъ № 212. § 8.

**) Կաթոլիկ քարոզիչների հետ Օրին և Մինաս Վարդապետը
շփուում էին նաև Ռուսաստան գտնւած ժամանակ: Այդ մասին կան
ակնարկներ Эзовъ. № № 44 (էջ 95), 54 (էջ 105), 60 (էջ 112),
61 և Յաւելում № № 2 և 3, Մինաս Վարդապետը 1714 թ.ին
Թուրքիայի է խնդրում Հոռոմ գնալու, որպէսզի պապի ձեռքը
հասցնի պարսից շահի պատասխանը: Հմմ. Эзовъ. № 201.

բարում բարեկամներին նպուխ կրուզինակին, որ Մոսկւայից էր ճանաչում Մինաս վարդապետին, համարում էր նրան լաւ կաթողիկ՝ „apprime Catholicus“^{*)}։ Եւ ընդհակառակը 1717 թւին Յովակիմ Զուգայեցին սարսափով է զեկուցում ժամանակի Ասուածատուր Համագանցի կաթողիկոսին, թէ «այս խաբերայ նեստոր Մինասս», պատարազի ժամանակ անտես առնելով Էջմիածինը, յիշում է Հոռմի պապի և Գանձատարի կաթողիկոսի անունը^{**)}։ Թոյլաւ թւին խնդրելով կառավարութիւնից հայ լուսաւորչական եկեղեցիներ հիմնել Մոսկւայում և Աստրախանում 1719 թւին Մինաս վարդապետը և Մոսկւայի Յովհաննէս Յակոբեան հայ քահանան ներկայացնում են կառավարութեանը հաւատո մի հանդանակ՝ որ բաւականին առաձգական է դարձնում նրանց լուսաւորչական սուղափառութիւնը. „Исповѣдуемъ всѣхъ вселенскихъ соборовъ..... исповѣдуемъ исхожденіе духа святаго отъ отца якоже свидѣтельствуеть святой Іоаннъ евангелистъ во главь пятой на десять въ стихѣ двадесать шестомъ,“^{***)} — ահա այդ հաւատամքի հիմնական մասը։ Յակոբեան քահանան Մինաս վարդապետի մտերիմն էր և մինն այն սակաւթիւ մարդկանցից, որ ծանօթ էր նրա քաղաքական առաքելութեանը^{†)}։ Վարդապետի զաղտնիքները նա լաւ չպահեց, նրանց յարաբերութիւնները խզւեցին և հին բարեկամների դորժը զեսպանական ատեանը հասաւ։ Մեղաւոր ճանաչւած քահանան, զրկւելով պաշտօնից, 1725 թւին կառավարութեանը մի ընդարձակ ամբաստանազիր ներկայացրեց Մինաս վարդապետի դէմ, որտեղ ի միջի այլոց մեղադրում էր նրան հոռմէադաւանութեան մէջ^{††)}։ Հայ լուսաւորչական եկեղեցին, քահանայի ատելով, քաղ-

*) Krusinski. 42 259.

**) Յաւելում № 13.

***) Մոսկւայի գրւան. Дела армянские 1719 мая 30 ф. 2 г.

†) Անդ. Բ. 6 Դ. Эзовъ. № 212. § 7. Յաւելում № № 7 և 8.

††) Անդ. Дела арм. 1722. февр. 15. ф. 28 Դ. և հետ. Հմմ. Յաւելում № 7. ծան.

կեղոնական է և ունի միանգամայն նոյն դաւանանքը, ինչ որ ուսականը^{*)}։ եկեղեցու հայրերի «ուղղափառ» վարդապետութեան շուրջը, վկայում է Յակոբեանը, առիթ է ունեցել յաճախ վէճի բռնել նախկին բարեկամի հետ. վերջինս, նրա կարծիքով, կամենում էր եկեղեցական «ծէսերը կաթոլիկ օրէնքով կատարել»^{**)} և ոչ միայն կամենում էր կատարել, այլ և կատարում էր իրօր^{***)}։ Հայերին պատժում էր կաթոլիկ դարձնելու նպատակով, որ և յաջողում էլ էր նրան^{†)}։ Մեղադրողը Մինաս վարդապետի բերանը նոյնիսկ այս խօսքերն է գնում. «Շատ չի անցնի և բոլոր ժողովուրդները, ինչ օրէնքի և հաւատի չպատկանեն նրանք, կմանեն կաթոլիկութեան գիրկը և, ուրիշների օրինակով, կապառաւորեն հոռմէական եկեղեցուն և պապին։ Պէտք է ուրեմն թողնել քրիստոնէական իւրաքանչիւր մի օրէնք և եկեղեցի և հնազանդել կաթոլիկ օրէնքին»^{†*)}։

*) Հմմ. անդ f. 30 v.

**) «...Минась вартапетъ которой прежь сего былъ Архимандритомъ во многіе числа со мною въ ссоре былъ для каѳолическіе вѣры и правилу святыхъ отцовъ, что онъ Минась не хотѣлъ такого правила слышать....хотѣлъ службу отправлять по каѳолическому закону. И въ томъ онъ, учинился православной христіанской вѣры противень». Անդ ff. 28 և հետ.։

***) «А подлинно онъ Минась вартапетъ правилъ церковные дѣла многое число по каѳолическому закону и крестилъ и венчалъ». Անդ f. 29 г.

†) «а онъ Минась и нынешнему армянскому народу наказаніе чинить что людей превратить къ католицкому закону и превратилъ многое число». Անդ f. 30 г.

†*) «...не въ долгое время будетъ всякихъ народъ и вѣры и закона съ католицкой, и надобно всѣмъ поклоняться и слушать римской церкви и папы, А всяки христіанскій законъ и цевкви надобно оставить и быть въ католицкомъ законѣ. И потому мнѣ нижайшему приказалъ что мнѣ управлять по католицкому закону и народъ нашъ превратить къ католицкой вѣре». f. 29 г.

Ի հարկէ Յակոբեան քահանայի վկայութիւնը ինքնին չապացուցած մի ամբաստանութիւն է և մի վատ վկայական ոչ միայն մեղադրուի, այլ ամենից առաջ հէնց մեղադրողի համար: Սակայն, թու՞մ է, թէ այդ ամբաստանութիւնը զուրկ չէ միանգամայն իրական արժէքից: Նրա մէջ ոչ միայն վաւերացրած ենք տեսնում Յակոբեան քահանայի հակառակորդ՝ Յովակիմ եպիսկոպոսի, այլ և Մինաս վարդապետի բարեկամ՝ եզուիտ Կրուզինսկիի վկայութիւնները: Ինչ նշանակութիւն կարող էր ունենալ Մինաս վարդապետի համար կաթոլիկ եկեղեցին այն օրից, երբ նա երես դարձնելով Արևմուտքից, ոտք դրեց Ռուսաստան: Հարկ կ'արդեօք տուրք տալ Հոռոմին նաև այդ շրջանում, եթէ քաղաքական ակնկալութիւններից դատ, չը լինէր նաև կրօնական-դաւանական կապը պապական եկեղեցու հետ: Այն փաստը, որ Մինաս վարդապետը վերջ ի վերջո մեռաւ որպէս պրափոխու հոգևորական*), ինքնին արդէն արատ է ձգում նաև նրա լուսաւորչական հաստատամտութեան վրա: Եւ նոյնիսկ եթէ չկամենանք կտակածի տակ առնել նրա հաւատքն այն ժամանակամիջոցին, երբ զրի առնւեցին մեզ զբաղեցնող վաւերաթղթերը, պէտք է նկատենք, որ գործով հաջ վարդապետը միշտ էլ համակերպւելու նոյն ընդունակութիւններն էր ցոյց տալիս, ինչ նրա ընկերը: Կարիք չկա այսպիսով կաթոլիկ միսիոնարների անմիջական մասնակցութիւնը ենթադրել՝ 1699 թւի ապրիլին Սիւնեաց Անկեղակոթ «գիւղաքաղաքում» եւրոպական արքունիքներին դրած թղթերի ծագումը պարզելու համար: Այդ խնդիրը լիովին կպարզւի, եթէ հաշւի առնենք Մինաս վարդապետի բաւականաչափ առաձգական կրօնական-եկեղեցական նկարագիրը:

Բոլոր այս հանգամանքները նոր լոյս ձգելով 29-ն ապրիլի 1699 թւակիր գրութիւնների ծագման պարագաների վրա՝ ինքեան դեռ չեն շօշափում գրանց վաւերա-

*) Տեսելու՝ № 3 ծան.

կանութեան խնդիրը: Այդ խնդիրը հարկադրւած ենք առ
այժմ առկախ թողնել. պատմական փաստերի դասաւորու-
թիւնը զբանց վաւերականութեան օգտին է խօսում,
սակայն վերջնական հաւատարմացման համար կարեւոր էր
ունենալ այլ կարգի տւեալներ: Թերեւ շատ բան պարզւէր
մեզ համար, եթէ ձեռքի տակ ունենայինք այն կարեւոր
սկզբնաղբիւրը, որ հիմք է ծառայել Սան-Մարթենի թարգ-
մանութեանը. յատկապէս այդ թղթի տակ գտնուող կնիք-
ների ուսումնասիրութիւնը, նրանց համեմատութիւնը
ծանօթ կնիքների հետ, կարող էր թերեւ վերջնա-
կանապէս լուսարանել այն հարցը՝ արդեօք վաւերականու-
թեան տեսակէտից № 2, 3 և 5 թղթերը համարժէք են
№ 6-ին, թէ ոչ: Եւ ապա, որ աւելի կարեւոր է, ռբքան
աւելի շատ են բաւարարում այդ թղթերը վաւերականու-
թեան ձեւական պահանջները քան № 85, 98, 100, 102
և Յաւելւած № 1 գրութիւնները:

Վերջին գրութիւնների կեղծ լինելու հանգամանքն է,
որ գրադեցնում է այստեղ:

Մենք փորձեցինք հիմնաւորել այդ մասին մեր կադ-
մած կարծիքը մեղադրանքի նկատառումներով: Սակայն լու-
սարանութեան կարօտ են դեռ փաստական մի շարք
հանգամանքներ, որ հարկադրում են ոչ միայն կոտկածի
տակ առնել թղթերի վաւերականութիւնը, այլ և միան-
գամայն ապացուցւած համարել կատարւած կեղծիքը:

Անցնելով այդ հանգամանքների քննութեան՝ կարեւոր
է նախ իմանալ, թէ ինչպէս և ինչ պարագաներում են
հրապարակ եղել այդ թղթերը Մոսկւայում: Դիւանական
գրութիւններից երեւում է, որ Օրբին և Մինաս վարդա-
պետին 1702 թ. մարտին պատւիրւած է եղել, ի պատաս-
խան մեղիքների անունից ցարին ուղղած թղթի (№ 6),
«յարմար մարդու միջոցով» յուսադրել հայերին: Օրբին և
Մինաս վարդապետը պէտք է իրազեկ դարձնէին մեղիք-
ներին կառավարութեան բարեհաճ մտադրութեան մասին՝
զվեղական պատերազմի շուտովոյթ աւարտումից յետո

ձեռնարկել պարսկահայերի ազատագրման գործին^{*)}։ Հայ պատարիականները խոստանում են կատարել այդ պատերը և առաջարկում են այդ նպատակով իրանց «գլխավորների» մօտ ուղարկել Միրոն անունով մէկին, որ մինչ այդ Թարգմանի պաշտօն ունէր Մոսկւայում։ Միրոնը, որը ծանօթ է նաև Վասիլեւի և Մուստաֆին ազգանուններով, ծագումով հայ էր, ունէր Մոսկւայում տուն և բնականորէն ուստի և յանձնարարւում էր Մինաս վարդապետի և Օրբի կողմից որպէս վստահելի մարդ^{**)}։ Օրբին և Մինաս վարդապետին ուղղած 15-ն ապրիլի 1703 թ. թւակիր նամակի Թարգմանութեան մէջ—նամակի բնագիրը չափուկ կերպով զտնել Մոսկւայի գիւանում—մեղիքները յայտնում են, որ Միրոնի միջոցով ստացել են նրանց 1702 թ. մայիսի 10-ին գրած նամակը, որին և պատասխանում են «մի վանականի և Յովակիմ անունով մարդու միջոցով»^{***)}։ Պէտք էր ենթադրել, որ հենց այս մարդկանց միջոցով է, որ Մոսկւա են ուղարկւել նաև մեր № 98, 100, 102 և Յաւելւած № 1 գրութիւնները։

Ինչ վերաբերում է Միրոնին՝ նա Մոսկւա էր վերադարձել 1703 թւի ամառը։ Դեռ պանական տառանում նրա տւած բացատրութիւնից երևում է, որ 1702 թւի մայիսին Իսրայէլ Օրբի նամակներով նա ուղարկւել է Պարսկաստան՝ Էջմիածնի կաթողիկոս Նահապետի և Գանձասարի կաթողիկոս Սիմէօնի մօտ։ Աստրախանի և Շամախու վրայով Միրոնը գալիս է Մոսկւայից Գանձակ, այստեղից անցնում Չարտաշ (Չարդախլու^{*)}) և յանձնում Օրբի նամակներից մինն Աղւանից կաթողիկոսին։ Այստեղից նա մեկնում է «երևան» (իմա Էջմիածին)՝ Նահապետ կաթողիկոսի մօտ և այդտեղ «Ս. Գրիգորի» վանքում յանձնում նրան Օրբի

*) Эзовъ. № 59.

**) Անդ № 60.

***) «...того ради мы нынѣ пишемъ къ вамъ сія письма съ единымъ старцомъ нашимъ да съ другимъ мірскимъ Аввакумомъ, потому что имъ мы повѣрили есмы». Անդ № 95.

երկրորդ նամակը՝ Ստանալով կարողակոսից (sic!) այդ նամակի 7-ն նույնմբերի 1702 թվակիր պատասխանը (եզեանի № 85 բ), Միրոնը վերադառնում է կրկին „Վարդայ“՝ Սիմէօն կաթողիկոսի մօտ, բայց սրան կենդանի չէ գտնում։ Սիմէօնի մահից յետո՝ «նորընտիր» նսայի կաթողիկոսը մի վանականի միջոցով յանձնում է Միրոնին, Օրբին հասցնելու համար, 7-ն դեկտ. 1702 թ. զրաժ՝ այն օրհնութեան թուղթը, որ արտատպած ենք գտնում եզեանի № 86-ի ներքո։ Նսայի կաթողիկոսի այդ գիրը, ուղղած Մոսկւայի և Աստրախանի հայերին, յայտնելով Սիմէօնի մահւան և իր կաթողիկոսանալու մասին՝ հնազանդութեան յորդոր է կարգում նրանց։ Այստեղ հետաքրքիր են այդ գրութեան հետեւալ տողերը «...թուղթն զոր յղեմ էիք առ կթղկն սիմէօն, որ թղթյերն եկեմ տեսեմ շիջեմ զզահն եկեղեցոյ և առ ա՛ծ փոխեմ, իսկ և իսկ նորայ զայն տեսեմ զանց արարեմ զհացեմ ի ս՛ր աթոռն էջմիածին, ապ՛յ մեք ոչ իմացար գէյութի՛ն և զպատճաթղթոյն, զոր յղեմ էիք»։ Միրոնի ասելով՝ կաթողիկոսը յայտնած պիտի լինի, որ նրան տալու ուրիշ թուղթ չունի այլեւ, և որ ինչ ինչ պատճառներից զրգւած նրան տեսնել իսկ անկարող է*)։ Միրոնն աւելացնում է, որ Մոսկւայից մեկնելիս Իսրայէլ Օրբի կողմից հայ կաթողիկոսներին կամ ուրիշ հայ «գլխաւորներին» ուղղած բանաւոր յանձնարարութիւններ ինքը չէ ունեցել. նոյնպէս և բնդհաւառակը՝ սրանց կողմից, բացի վերոյիշեալներից (№ № 85 և 86), զիր չէ ստացել Օրբին կամ իր ընկերոջը հասցնելու համար**):

Միրոնի այս զեկուցումը տարակուսանքների տեղիք է տալիս։ Օրբի մասին, ինչպէս տեսանք, ոչինչ չէ ասւած նսայի կաթողիկոսի կոնդակի մէջ։ Կարող է նոյնիսկ այն տպաւորութիւնը ստացւել, թէ Սիմէօն կաթողիկոսին ուղղած թուղթը Օրբի կողմից չէ զրաժ եղել, այլ սուսահայ

*) Անդ № 104.

**) Անդ.

գաղութներն, Միւս կողմից, Միւսնի ցուցմունքով № 85-ի սկզբնագիրը պէտք է որ ստացած լինի Նահապետ կաթողիկոսից. մինչդեռ այդ թուղթը գրած է նրա աթոռակալի և երկու հայ մեկիւքների անունից, նկատենք նաև, որ այդ գրութեան ծրարի թի ձեռն տէր Մինասի և կամ Իսրայէլին հասցէ Այս մակագրութիւնը նամակից տարբերուող նստադրերով է գրւած և կնքւած է «Դաւիթ վարդապետ փորագրութիւնն ունեցող կնքով»^{*)}, Ո՞վ է այս վարդապետը, չգիտենք: Բայց չենք էլ կարող պնդել, որ այս ծրարն իրօք № 85-ի բնագրին է պատկանում: Աւելի քան տարօրինակ է սակայն այդ թղթի մէջ յիշուող էջմիածնի աթոռակալ Մինաս վարդապետի կնիքը: Արդէն տարբ ունեցանք նկատելու, որ այդ կնիքի շրջագրութիւնն Օրբի ընկեր Մինաս վարդապետի ձեռքն է մատնում: Բայց աւելի կարևոր է նկատել, որ էջմիածնի աթոռակալի կնիքը հենց նոյնն է, որով վաւերացնում է իր գրութիւններն Օրբի ընկերը^{**)}: Աթոռակալի թուղթը վաւերացրած է գրեթէ ամբողջովին ջրախառն թանաքով ծածկւած կնիքով, կարծես դիտմամբ՝ նպատակ ունենալով անընթեռնելի դարձնել փորագրութիւնը: Ըստ երևոյթին, այն հանգամանքը, որ էջմիածնի աթոռակալն անւանակից էր մեր փաստաթղթերի գրչին ու հեղինակին^{***)}, հնարաւորութիւն է աւել վերջինիս օգտագործել սեփական կնիքը

*) Մոսկւայի գիւտն. Дела арм. 1701 июнь—дек. 1703 г. 235.

**) Հմմ. նկար II և IV. Կնիքների շրջանակները բնագրում միանգամայն ծածկում են իրար: Նկարների մէջ գրանք տարբեր շառաւիղներով են դուրս եկել, շնորհիւ նրան, որ լուսանկարները միեւնոյն մեծութեամբ չեն վերցրած:

***) Յաշիկ ծ. վ. Դադեանի գիւտնում պահւած մի ձեռագիր ժամանակագրութեան մէջ—գրւած ըստ երևոյթին Թադէոս Առաքեալի վանքում—արձանագրւած է. «թվին Դճիա՝ դ՛կտմբրի ամսոյ մէկին ծ՝ սակի արտնակալ մինաս վրդպտէն այ փոխ առաւ սարգիս վրդպտն յորժամ ուզէ անպտճա տա. գիտու՞ր. տ՛ր դաւթին և տ՛ր յովսէփին»: Նոյն անունով էջմիածնի աթոռակալ

ուրիշի անունից գրած թուղթը վաւերացնելու համար։ Ամիրապէկի անձնաւորութեան մասին մեր արած համեմատութիւնները թելադրում են առհասարակ կասկածի տակ առնել ոչ միայն վաւերագրերի տակ գետեղած ստորագրութիւնները, այլև՝ այդ ստորագրութիւնները վաւերացնող կնիքները։ Ինչպէս երևում է, հարկ եղած դէպքում Մինաս վարդապետը ոչ միայն ուրիշի անունով պատգաստւած կնիքներն էր գործադրում, այլև այն կնիքը, որտեղ իւր իսկ անունն էր փորագրւած։

Թէ յիշաւի Միքոնը եղել է Աղւանից կաթողիկոսի մօտ և նոյնիսկ՝ Էջմիածնում, դժւար է կատկածել նաչի կաթողիկոսի գրութիւնից յետո, որի վաւերականութիւնը մերժելու ոչ հիմք կա, ոչ՝ հարկ։ Բայց թէ նա ստացել է իրօք Էջմիածնի կաթողիկոսից կամ նրա աթոռակալից Ք 85 գրութիւնը, այդ է, որ չենք կարող ընդունել։ Ըստ երևոյթին Օրին և Մինաս վարդապետը կարիք են ունեցել շղարշելու Էջմիածնի դէպի հայ բողոքական շարժումները ցոյց տւած անտարբեր կամ թշնամական վերաբերմունքը։ Կարևոր են համարել Նահապետ կաթողիկոսի աթոռակալի բերանում դնել այնպիսի խօսքեր, որ կարող էին մեղմել կառավարութեան կասկածամտութիւնը։ «Ձեր ամեն գրին

յիշում է նաև ոճի թիւց։ Տես Մ. Մսերեանց, «Պատմ. կաթողիկոսաց Էջմիածնի ի Սիմէոնէ մինչ ցեովհաննէս Ը. Մոսկւա 1876 էջ 296։ Արդեօք խօսքն ամենուրեք միևնոյն անձի մօտին է՝ դժւար է պնդել։ Եկատենք սակայն, որ Մսերեանցի յիշածի գրութեան պաշտօնական ձևը տարբերւում է Ք 85-ից։ Հանգամանք, որ յամենայն դէպս վերջինիս վաւերականութեան օգտին չի վկայում։ Մի ուրիշ հանգամանք։ Կա 1722 թիւց մի թուղթ, գրւած «ձեռամբ Մինաս Փէրպպեան վարդապետէ, Աթոռակալա՞ւր յԷջմիածնի, յայժմուս արքեպիսկոպոս և առաջնորդ հաղբաղու՞ս Նշանին»։ (ՅՅՕԵՆ № 216)։ Եթէ զարձեալ ընդունենք, որ սա մեր թղթերում յիշւած Էջմիածնի համանուն աթոռակալն է, կը յանգենք նոյն եզրակացութեան. Եզեանի հրատարակած Ք Ք 85-ին և 216-ին համապատասխանող ընագիրների սնի և զբի հիմնական տարբերութիւնները նոր փաստեր են դառնում զրազեցնող թղթի անվաւերականութեան։

պատմութիւն—կարգում ենք աթուակալի անունից գրած թղթում—չի կարցք գրել վա երկիւղի զաղնց, սպառնց ծանուցանելոյ գիտկ էք, վա ահէ ոչ կարեմք գմեր սրաին խորհուրդն այս մարդիս հետ—խօսքը Միրոնի մասին է—գրել, բայց յետոյ մին հաւատարիմ մարդօվ կուղարկեմք»։ Նամակի այս տողերը մասնում են նրա նպատակը՝ միամտացնել ռուսներին Միրոնի բառ երևոյթին ապարդիւն առաքելութեան վերաբերմամբ^{*)}։ Ինքնին այս գրութիւնը պատմական մի անախրոնիզմ է։ Նրա բովանդակութիւնը չի էլ զաշնակում ժողովածուի մէջ գետեղած մի շարք ուրիշ թղթերի բովանդակութեանը։ Ժէ դարի վերջերից հայ ազատագրական միտքը շարժում էր ոչ միայն էջմիածնից անկախ, այլև նրա դասային մտայնութեանը ներհակ։ 1699 թւի քաղաքական բանակցութիւնները տարւում էին ոչ միայն էջմիածնից զաղանի, այլև՝ էջմիածնի գէմ^{**)}։ Շիշտ է, հայ ազատագրական գաղափարը հետագա տարիների ընթացքում կորցրեց հակակեղեցական բնոյթը^{***)}։ Բայց նա շարունակեց զարգանալ հայոց ընդհանրական կաթողիկոսի իրաւասութեան և մտահոգութեան սահմաններից հեռու։ «Մենք այժմ ձեզանից աւելի սպասելիք ունենք—գրում են այդ իսկ ժամանակներում մելիքներն Օրիին և Մինաս վարդապետին—բան մեր բարձրագոյն հոգեւոր պետից՝ առաջնորդից և կաթողիկոսից, առաջ նրանից դեռ սպասում էինք որեւէ բարիք, այժմ ոչինչ չենք սպասում... աւելի շուտ փրկա կարող է գալ մեզ նրանից... գրա համար էլ մենք չենք վստահանա խոստովանել նրան մեր գործի մասին»^{†)}։ Այս գրութեան վաւերականութիւնը, ինչպէս դեռ կտեսնենք, նոյնպէս կասկածելի է։ Բայց այդ չի խանգարում, որ նրա մէջ յայտնած միտքը համապատասխանէր

*) Հմմ. ЭЗОВЪ № 106.

**) Հմմ. „Israel Ory“ էջ 75 և հետ.

***) Անդ. էջ 123 և 151.

†) ЭЗОВЪ. № 95.

իրերի իսկական վիճակին. այդ գրութիւնը պատրաստւած է եղել այնպիսի նպատակներով, որի²⁾ նախնելու համար հարկ չկար աւելին տալ էջմիածնի մասին: Օրիին ուղղած մի նամակում Մինաս վարդապետն այսպիսի շարախնդաց տողեր ունի Նահապետ կաթողիկոսի մասին. «Մեր կթղն³⁾ մին ցաւի է հանգիպեր որ ի ահէ իւր մտաց բանն մօռացեր է, զի ա՜ծ ր՜ մեզ է»⁴⁾։

Եւ յանկարծ այսպիսի յարաբերութիւնների շրջանում Օրին և Մինաս վարդապետը դիմում են այդ կաթողիկոսին, ստանում նրա աթոռակալից մի թուղթ, որը վկայում է, թէ Օրինն բարեացակամ մելիքներից ոմանք կապեր ունէին էջմիածնի հետ, և որ այստեղ տեղեակ էին Մոսկւայի հայ գիւնահագէտների քաղաքական ծրագրներին⁵⁾։ Միայն գրութեան կեղծ լինելու հանգամանքն է, որ բացատրում է այս հակասութիւնը։ Դեպքանական ատեանն իսկ, կարծես, կասկած ունէր այդ, ինչպէս նաև № 86-ի ծագման մասին. նա ծրոնում է» այդ գրութիւնները⁶⁾ և մանրամասն հարցաքննում գրաբեր Միրոնին⁷⁾։ Վերջինիս այդ առթիւ տւած բացատրութիւնները, ինչպէս տեսանք, գոհացուցիչ չեն. և սակայն, ինչպէս երևում է, դեպքանական ատեանը, չմտնելով գործի մանրամասնութիւնների մէջ, անհետևանք թողեց այն։

Թէ էրր և ի՞նչպէս են գործերի մէջ մտել մեզ հետաքրքրող միւս վաւերացիւթեքը՝ № № 98, 100, 102 և Յաւելլւած № 1՝ տակ շենք կարող⁸⁾։ այդ մասին չկա

²⁾ Յաւելլւած № 3.

²²⁾ Հմմ. Зовъ № 85.

³³³⁾ Անդ. № 84.

⁴⁾ Անդ. № 104.

⁵⁾ 1704 թ. նոյեմբերի 15-ին Նիկ. Սպաթարին ուղղում է կանցլեր Գալափինին մի գրութիւն, որտեղ ակնարկ կա այդ թղթերի թարգմանութեանց (Зовъ № 99, 101, 103) մասին միայն. «давно уже послать я къ вельможности вашей переводы армянскіе за рукою моею, а по сію пору...ведомости еще нѣтъ приняты въ цѣлости, или нѣтъ, прошу униженіѣ отповѣдь». «Русскій Архивъ» 1867, № 2. էջ 308.

արձանագրութիւն, չկա նաեւ այդ հանգամանքը մատնող
որեւէ մակագրութիւն թղթերի կամ նրանց ծրարների
վրա: Բոլոր թղթերի ծրարները պահւած չեն առհասարակ:
Պէտք էր կարծել, թէ այդ տեսակէտից բացառութիւն է
կազմում № 100 գրութիւնը: Գործի մէջ յիշուի գտնում
ենք այն ծրարը, որ յիշւում է Եղեանի ժողովածւի
տպագիր պատճէնի ներքո*): Ծրարի վրա կա Եսայի
կաթողիկոսի մակագրութիւնը և կնիքը. այդ հանգաման-
քը կլինէր զօրեղ փաստ յօգուտ այս և բախտակից թղթերի
վաւերականութեան, եթէ այդ ծրարը, իրօք, առնչութիւն
ունենար № 100-ի սկզբնագրի հետ և նրան թիւրիմացու-
թեամբ չլինէր կցած: Նախ № 100-ը ուղղած է ուս-
կանցիւր Գալավինին. մինչդեռ Եսայի կաթողիկոսը մա-
կադրում է ծրարի վրա՝ «Հասանի Պետրոսը ի ձեռն
Մեծն ինքնակալ կայսրն»: Միւս կողմից՝ ծրարն ունի
 $13,2 \times 13$ cm. ծաւալ. մինչդեռ ծալքի հեռքերով № 100-ի
քառորդ ծաւալը տալիս է $10,5 \times 14$ cm. մի մակարդակ:
Կարելի էր կարծել, թէ այդ ծրարը պատկանում է № 98-ի
բնագրին. սակայն նոյն եղանակով եթէ չափելու լինենք
մեր վաւերագրերը, կստանանք $14,5 \times 15,2$ cm. մեծու-
թեամբ մի մակարդակ, որ նոյնպէս հնարաւոր չէ գետե-
ղել մեր փոքրիկ ծրարի մէջ: Ըստ երևոյթին, այդ ծրարը
պատկանում է Եսայի կաթողիկոսի այն բաղմամբիւ թղթե-
րից մէկին, որ հետագայում նա ուղղում էր ցարին. այդ
ծրարը միայն դիւանական մի թիւրիմացութեամբ կարող
էր ընկնել մեզ զրաղեցնող գործի մէջ:

Այս հանգամանքը նոր հիմք է տալիս պնդելու, թէ
վաւերագրերը ոչ այլ ինչ են, քան եթէ Միրոնի ձեռ-
նունայն Ռուսաստան վերադառնալուց յետո կազմած կեղծ
գրութիւններ, և ոչ Եսայի կաթողիկոսը և ոչ էլ Աղւանից
երկրում հաւաքւած մելիքները չէին կարող առնչութիւն
ունենալ այդ թղթերի հետ: Աղւանից կաթողիկոսութիւնը

*) Մոսկուայի Դիւան. Дела арм. 1701 июнь—1703 дек.
т. 256.

և Ղարաբաղի հայ մելիքները շատ հեռու էին կանգնած Օրիի քաղաքական ձեռնարկութիւններից, որ զլիսաւորապէս յենում էին Սիսեանի և Ղափանի հայ մելիքների աջակցութեան վրա։ Այս պարագաներում, եթէ հեռու կանգնենք թղթերի վաւերականութիւնը ժխտելու մտքից, նոյնիսկ դժուար պիտի լինէր հասկանալ, թէ ինչպէս է, որ 1703 թւին Օրիի բարեկամներն Աղւանքից են գրում № 95, 98, 100, 102 և մեր Յաւելյաժ № 1 գրութիւնները։ Անգամ, եթէ ընդունելու լինենք, թէ 1699 թւի օրինակով, այդ ժամանակ ևս մելիքները փորձել էին իրանց կողմը գրաւել Գանձասարի կաթողիկոսին ու այդ նպատակով էլ ժողովել նորից Աղւանից երկրում տարօրինակ պիտի լինէր, որ այդ կարևոր դէպքի մասին ոչ մի տկնարկ չարւէր մեր աղբիւրների և յատկապէս մելիքների անունից Օրիին և Մինաս վարդապետին նոյն թւին գրած № 95 ընդարձակ նամակի մէջ։

Թէ Օրին և Մինաս վարդապետը Միրոնի միջոցով մելիքներից ո՞րոնց էին թուղթ ուղարկել՝ պարզ չէ։ № 85-ի ներքո գտնում ենք երեք անուն. սակայն № 95-ի բնագրում եղած պէտք է լինի վեց մելիքների ստորագրութիւն, որոնց և, կարելի է ենթադրել, թուղթ պէտք է ուղարկւած լինի Միրոնի միջոցով։ Թէ ինչ բովանդակութիւն ունէր այդ թուղթը՝ յայտնի չէ իսկապէս։ Յայտնի է սակայն, որ Միրոնի միջոցով դրա պատասխանը կամ չէ ուղարկւել Մոսկւա, կամ, որ աւելի հաւանական է, պատասխանը ստացւել է Մոսկւայում, բայց ինչ ինչ պատճառներով չէր կարող կառավարութեանը յայտնւել ու պաշտօնական ընթացք ստանալ։ Միրոնի առաքելութեան այդ հետևանքները չէին կարող գոհացնել ոչ կառավարութեանը, ոչ էլ նրա շրջաններում գործող հայ գիւտանաղէտներին։ Այսպիսի պարագաներում է, որ ըստ երևոյթին Մինաս վարդապետը, անշուշտ Օրիի գիտութեամբ և խորհրդով, ձեռնարկել է իր կեղծիքը։ № 98-ը, գրած մելիքների անունից, ցարին է վերապահում հայոց

հարցի լուծումը: № 100-ը, ուղղած Գալավինին, նրա աջակցութիւնն է խնդրում հայերի ազատագրման գործին: № 102 և մեր Յաւելւած № 1 նոյն նպատակով կաշառք են խոստանում ուսւ կանցլերին և նրա թարգման Նիկ. Սպաթարին: Վերջապէս № 95-ի հայ սկզբնագիրը, ուղղած Օրին և Մինաս վարդապետին, նպատակ ունի հանգստացնել նրանց պարտատէրերին *):

Վերջին տեսակի նպատակ հետապնդող մի գրութիւն է նաև ստորև հրատարակած № 3 փաստաթուղթը՝ Մինաս վարդապետի նամակն Օրին և սրա պարտատէր Թարգուլի անունով հայ վաճառականին: Մեր Յաւելւած № 2 և մանաւանդ № 5 գրութիւններից երեւում է, որ Ազարակցի այդ տնտրականն և իւր երեք եղբայրները մուրհակով փող էին տւել Օրին, որով և վերջինս, ըստ երևոյթին, հնարաւորութիւն էր ստացել տարիներ շարունակ ապրել Եւրոպայում և առաջ վարել հայոց հարցի շուրջը տարւող բանակցութիւնները: Սկզբում Օրին «ազնիւ» և «գործին նւիրւած» մարդ էր համարում Թարգուլին և իրան շատ պարտաւորւած զգում նրան **): Սակայն, ինչպէս երևում է, գողթանեցի հայը «գործով» այնքան էր միայն հետաքրքրւում, որքան դրա յաջող ելքը պարտահատոյց լինելու հնարաւորութիւն կտար հայ քաղաքագէտներին: Ազնիւ Թարգուլին սկսեց անհանգստանալ, տեսնելով, որ

*) Պէտք է ենթադրել, որ միաժամանակ Մինաս վարդապետը թղթեր էր պատրաստել նաև Լէօպոլդ կայսեր ու Պֆալցի Կուրֆիւրստի համար, կամենալով դրանով զիւրացնել 1704—5 թւերին Գերմանիայում գտնւող Օրին գործերը: Այդ թղթերը մեզ չեն հասել, բայց դրանց մասին կան տկնարկներ մեր աղբիւրների մէջ. 1704 թ.ի նոյեմբերին Մինաս վարդապետը գրում է Օրինե...այդ կողմին եղել մեծամեծօց թղթերն չեմ ուղարկեր» (Յաւելւած № 3): Նոյն ամսում Սպաթարին ուղղում է Գալավինին մի նամակ, որտեղ ասւած է. «...Вартапетъ грамоты, что къ цесарю и курфирсту, хотѣлъ послать къ Орлю, а я не велѣлъ ему до вашего указу, и о томъ какъ государь изволить, и прикажи» „Русскій Архивъ“. 1867., № 2. ст. 308.

**) Эзовъ. № № 78, 87.

Օրբի քաղաքական գործերը ձգձգւելով ոչինչ երաշխիք չեն ցոյց տալիս բարեյաջող ապագայի նկատմամբ: 1703 և 1704 թւերին, ինչպէս երևում է, Օրին և Մինաս վարդապետն աշխատում էին յուսադրել պարտաւիրօջը, յետաձգել այլևայլ խոստումներով նրա պահանջի հատուցման ժամանակը: Հենց այդ նպատակով էլ Մինաս վարդապետը հնարել էր 1703 թւին № 95 գրութիւնը—այդտեղ ակնարկւած «բարեգործն» անշուշտ Քարգուլին է,—իսկ փոքր ինչ յետո՝ 1704 թւին գրել էր մեր Յաւելւած № 3 նամակը, որտեղ, ի հարկէ, դերի մէջ էր մտել ոչ թէ կեղծիքը, այլ լոկ ստախոսութիւնը: Եւ չնայած բոլոր այս հնարներին՝ 1705 թւականին Օրբի և Քարգուլու յարաբերութիւններն այնքան լարւեցին, որ վերջինս այլևս ոչ մի միջոց չէր խնայում վարկաբեկելու նրան Պֆալցի հովանաւորների մօտ^{*)}։ Երևում է նոյնիսկ, որ նա այդ միջոցներով կարողացաւ մասամբ հասնել իր նպատակին. «մեր եղբայր թրդլին իւր տղայ անդրիասին հետ—գրում է Քարգուլու եղբայրներից մէկը—գիսլ|դօրֆ յի|սրայ|էլի ձեռնէն արգ էին տվել. յի|սրայ|էլին բռնել տվել. դաւի ընկել փարայի կէս յիբմին պարտկիցն յինք են առել»^{**)}։

Ըստ երեսթին աւելի յաջողութիւն գտան Մինաս վարդապետի գրած թղթերը Մոսկւայում: Օրբին ուղղած նամակում վարդապետը պատմում է գոնէ այն նպաստաւոր տպաւորութեան մասին, որ թողեցին այդ թղթերը Գալափինի և Սպաթարիի վրա. «Սպաթար նիկոլաին ասի առանձին եկւ. գիրն տեսաւ խիստ ուրախացաւ ասաց թէ առանց այս գիրն ձեր բանն ոչինչ էր ահա այսուհետեւ խիստ բարի եղև ձեզ»։ «Մեծ արծիւն—խօսքը վերաբերում է Գալափինին—ինչ որ կու հա|յ|ցէր ա~յ աւելօք էառ»։ «Այս վաղթն—խօսքն ուղղւած է Օրբին—քո ա~նունն ոչինչ կու համարէին ա~մ ինչ մեզ պիտան տեղիք, այսուհետեւ ողորմութ~ք ա~յ քո ծածկեալ բարութի~

*) „Israel Ory“. Anhang № 14.

**) Յաւելւած № 6.

հռչակեցաւ առ ի մեզ պիտանի բարեկամացն»^{*)}։ Այս բոլորի հանդէպ Մինաս վարդապետը, թւում է, թէ դժգոհ էր Օրբից, որը, ըստ արժանոյն չգնահատելով իր ընկերոջ մատուցած ծառայութիւնները՝ իրազեկ չէր պահում նրան գործերի մասին։ Բայց և այնպէս՝ զիտակցելով գործի յաջողութեան համար իր կատարած «յանցանքը», Մինաս վարդապետը կամենում է հաշուել այն երկրորդական դերի հետ, որ յատկացնում է նրան իր ընկերը։ «Այդ քո թէպիէթին դէմ անշափ մեղօք՝ լցեալ եմ, առ ի բանին խաթրին, կու համբերեմք խոնարհարար» գրում է Մինաս վարդապետը Օրբին^{**)}, ակնարկելով ըստ երևոյթին «առ ի բանին խաթրին» իր գրչի գործած կեղծիքները։

Մինաս վարդապետին վիճակւած չէր տեսնել «բանին» փրկարար վախճանը։ Տոկալ և սպասել—ահա նրա ճակատագիրը։ Իրերի թաքս բերումով ամեն տեսակի անձնական զրկանքներ կրելով՝ հետագայում իսկ երբեմն լցւում էր «մեղօք» նրա հոգին, երբ, ճնշւած կրած յուսախաբութիւնների դառնութիւնից, անհրաժեշտ էր լինում խոնարհ աղերսագրեր ուղարկել ցարի կառավարութեանը։ Թւում է, թէ հէնց այգպիսի մեղապիւր մի գրութիւն է 1727 թւի այն թուղթը, որի վրա կանգ առանք նախորդ գլխում։ Գործից երևում է, որ այդ թւին Մոսկւայում մի քանի հայեր էին երևացել՝ որոնք նպատակ ունէին թոյլտուութիւն խնդրել Լեհաստանում և Հունգարիայում թափառող համերկրացիներին Ռուսաստանի վրայով Պարսկաստան վերադառնալու^{***)}։ Միջնորդելով սրանց օգտին կառավարութեան առաջ՝ Մինաս վարդապետը ներկայացնում է և այն նամակը, որն իբր ստացել էր ինքը մեզ ծանօթ Ամիրպէկից և սրա երկու ընկերներից։ Պէտք է

*) Յտեւում № 3.

**) Անդ.

***) Մոսկւայի դիւան. Дела армянск. 1727. окт. 28—окт. 1728 г. ф. 7 և հետ.

ենթադրել, թէ այս նամակի իսկական հեղինակն ու գրիչը անհրաժեշտ գտաւ զիմել այդ միջոցին թէ իր միջնորդութիւնը յարգել տալու և թէ մի աւելորդ անգամ հայերի յանուն Ռուսաստանի 1720-ական թւերին կրած ապարդիւն զրկանքները երեան հանելու զիտաւորութեամբ, նամակը վաւերացրած է Ամիրալէկի կնքով: Հայ մելիքների անուններով փորագրած այն կնիքներից մէկն էր այդ, սրտեցից վարպետօրէն օգտուած էին Օրին ու Մինաս վարդապետը իրանց զինու. մներին ոյժ տալու նպատակով:

Գ. Կեղծիքի նժընձ կոմիտիներ.

Ինչ է այդ կեղծիքը: Պատմական արժէքից գուրկ արկածախնդիր մտայղացումների արդասիք, թէ պատմականօրէն իմաստալից երեոյթ: Պատասխանել այդ հարցին՝ կնշանակէր ոչ միայն որոնել կեղծիքի հոգեբանական հիմքը, այլ և վերաքննել մեզ պրագեցնող զրութիւնների հիման վրա մինչ այժմ արւած պատմական եզրակացութիւնները:

Վրաց զիտնական Յազարեկի ենթադրութեամբ Իսրայէլ Օրիի 1700 թւականի շուրջը Պարսկահայաստանի ազատագրման պատրւակով ծրագրած խաչակիր արշաւանքն ինքնին մի ֆանտաստիկ ձեռնարկ էր, որ ծրագրուել էր Կարլոս ԺԲ.-ի զիտութեամբ նրա եւրոպական բարեկամների և համախոհների շրջանում: Հիւսիսային պատերազմի սկզբում Պետրոս Մեծին խանդարելու և նրա ուշադրութիւնը Բալթիկ ծովի եղերքից Կասպից ծովի ափերը դարձնելու զիտաւորութեամբ: Յազարեկին թւում է նոյնիսկ, որ Պետրոս Մեծը հասկացաւ այդ ծրագրի յետին միտքը, ուստի և իր կամքը՝ զրադւել հայերի յարուցած խնդրով միայն շփեղական պատերազմից յետո՝ բացայայտեց նրանց միայն բերանացի, իսկ Իսրայէլ Օրիի ցանկութեանը՝ մասնակցելու այդ պատերազմին՝ պատաս-

խանեց մերժումով*)։ Յարել այս ենթադրութեանը հնա-
 քաւոր չէ։ Յայտնի է, որ 1700 թւին տեղի ունենալիք
 արշաւանքում Պետրոս Մեծն Օրբի ծրագրով չափաք է
 ունենար և ոչ մի մասնակցութիւն, ուստի որեւէ շահ
 ստանալու այդ արշաւանքից Կարլոս ԺԲ կամ նրա բարե-
 կամներն սպասել չէին կարող։ Արշաւանքի ղեկավարները՝
 Պֆալցի կուրֆիւրստը և գերմանական կայսրը՝ շվեդական
 թագաւորի հետ անմիջական աղերս չունէին. քաղաքակա-
 նօրէն բարեկամ չլինելով նրան՝ չէին կարող թակարդներ
 լարել նրա թշնամիների համար։ 1700 թւի արշաւանքի
 ծրագիրն իսկ պէտք է որ նախամտածւած լինի Հիւսի-
 փային պատերազմի սկզբնաւորութիւնից առաջ՝ ամենաուշը
 1697—98 թւերին՝ երբ եւրոպայի քաղաքական հորիզոնի
 վրա ոչ Կարլոս ԺԲ անուն կար և ոչ էլ ռուսական
 վերահաս պատերազմի վտանգ։ Ինչ վերաբերում է
 պարսկական արշաւանքին, որ պիտի ձեռնարկէր ցարի
 ղեկավարութեամբ, նրա իսկական հեղինակը ոչ Կարլոս
 ԺԲ-ն էր և ոչ էլ նրա եւրոպական մերձաւորները, այլ,
 ինչպէս իրերի ընթացքն է ցոյց տալիս, Իսրայէլ Օրին, մի
 մարդ, որ ոչինչ առնչութիւն չունէր շվեդական բաղա-
 քականութեան հետ։ Օրին գործում էր մասամբ Վեննայի
 արքունիքում ազդեցութիւն վայելող իր բարեկամների
 ցուցմունքներով. սակայն Վեննայի արքունիքն այդ շրջա-
 նում բարեացակամ էր հենց Պետրոս Մեծին և անարտ-
 մաղիւր դէպի նրա հակառակորդը, Պետրոս Մեծի «բերա-
 նացի» պատասխանն Օրբի առաջարկին շատ բնական է
 քաղաքական նմանօրինակ բանակցութիւնների ժամանակ,
 Միւս կողմից՝ մերժելով Օրբի ղինւորական ծառայութիւն-
 ները՝ ռուսները չհրաժարեցին նրան պարսից արշաւանքի
 համար օգտագործելու մտքից։ Եթէ յիշուի որեւէ կասկած
 ունենար ցարն Օրբի քաղաքական բարեմտութեան վերա-
 բերութեամբ, նա աւելի կտրուկ միջոցների կղիմէր. մեր-
 ժելով կասկածների տեղիք տուող մի մարդու առաջարկ-

*) Исагирели, с. с II вып. II, էջ XII ծան.

ներք՝ հոգ կտարւէր նրա չէզոքացման կամ երկրի աշ-
մաններից հեռացնելու մասին: Անպատու գործ կլինէր
առհասարակ հայկական ծրագրի շփեղական ծագումը
մատնող պարագաները փնտռել մեզ ծանօթ պատմական
տեսլանքի մէջ: Յազարեղիի ենթադրութիւնը ոչ միայն
չէ նպաստում մեզ գրադեցնող խնդրի լուստրանութեանը,
այլև, ընդհակառակը, աւելի է խճողում ու մթաղնում այն
և: քանի՜ քեռ տպացուցւած չէ Օրիի և Մինաս փարզապետի
միջոցով Եւրոպայում ընթացք ստացած միւս փաւերա-
թղթերի կեղծ լինելը՝ ինքնին հիմք էլ չկա բողոքական
դաւադրութեան հետքերը որոնել զրոնց մէջ: Թւում է
նոյնիսկ, որ բացայայտելով կեղծիքի ուրոյն պատմական
հիմքերը, կարող կլինենք միաժամանակ կարեւոր աւելանք
շահել յօգուտ այն մեկիքական թղթերի փաւերականու-
թեան, որ ընթացք ստացան Արեւմտեան Եւրոպայում Օրիի
և Մինաս փարզապետի ձեռքով 1699—1700 թւերին:

Համեմատելով վերջին տեղը յիշատակած թղթերը
այն գրութիւնների հետ, որոնց փաւերականութիւնը մեւ-
մերժեցինք, գտնում ենք մի հիմնական հակասութիւն:
1699—1700 թւականներին, երբ Օրին բռնակցութիւն էր
վարում Արեւմտեան Եւրոպայում, նա իր գլխաւոր յայտը
բեկեւել էր Պֆալցի կուրֆիւրստի և Լէոպոլդ կայսեր վրա-
սուս ցարը պէտք է միայն գիւրութիւն տար նրանց
իրազարժելու Պարսկահայաստանի ազատագրումը: Գործն
միջամտութիւն հայերը նրանից ոչ սպասում էին և ոչ
խիչ ցանկալի համարում^{*)}:

Բայց ահա անցնում է մի-երկու տարի, և 1701
թւին, դալով Ռուսաստան, Օրին այլ ծրագիրներ է
մտորում: Հայաստանի գրաւոյն ու արհապետողը ոչ թէ
Պֆալցի կուրֆիւրստը պիտի լինի, այլ՝ ռուս ցարը: Այդ
նպատակով ձեռնարկած պատերազմի առաջին տարին
ցարը կարիք չպէտք է ունենա հայերի եւրոպական բա-
րեկամների աջակցութեանը: Կուրֆիւրստին և իր զինա-

*) ЭЗОВЪ. № № 5, 2.

կիցներին, հաւատացնում է Օրին, հայերը միայն պատար
էին նկատել Տաճկաստանի յոխորտանքների գէժ և ոչ՝
Հայաստանի ազատաբարներ. այդ իմաստով էլ հենց օգ-
նութեան զալու խոստումներ էր արել հայերին Յֆայցի
կուրֆիւրստը^{*)}։ Մոսկւայում մեկիքներին անունից սրան
համապատասխանող բացատրութիւններ է տալիս № 98 ի
գրիչ ու հեղինակ Մինաս վարդապետը. «Մեր գրեր էաք
եփրատօրին և լէրտօր փալաթինին, որ աղաչեն առ քո
թփփութեմը, նոքա ևս մեր աղփանցն լսած է և քո թփ-
փութեմը գրած է, եթէ նոցա և մեր աղփանցն լսեր ևս և
տակեր ևս յանձն որ ազատեալ գմեղ որ լինիք մեծ ուխ-
տիւք հաւարիմ ծառայք քո բարի հրման նիբքի և բարուդ
բարի և հակակիդ հակակի», Հայաստանի ներկայացու-
ցիչներն, ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ արաւագծօրէն
հակառակ նախադրեալներից են ելնում։ Եւ հին ու նոր
ծրագիրների այս հակասութիւնն է, որ կարօտ է առան-
ձին բացատրութեան։

Մինչև ժէ գարի վերջերը հայ բաղաբական մտայ-
նութիւնը յաժում էր «Ֆրանկ» խաչակիրների կազմա-
կերպելիք արշաւանքների հետ շաղկապուող բաղձանքների
շուրջը Օրին և Մինաս վարդապետի բաղաբական-գիււ-
նադիտական բանակցութիւններն ընթացան նախ և առաջ
հայ բաղաբական ակնկալութիւնների բանուկ ճանապար-
հով։ Փրկութեան այն ուղին, որ բռնեցին նրանք, առաջ-
նորդեց նրանց Հոսմից կաթողիկ եւրոպայի արքունիքները։
Այստեղ կրած ծանր յուսախարութիւնից յետո հայ գիււ-
նադէտները բարեացակամ եւրոպացիներին խորհրդով նա-
կադրւած եղան վերջ ի վերջո ցարի կառավարութիւնից
աղերսել պարսկահայերի ազատագրումը^{**)}։ Սակայն հայե-
րի բախտը Ռուսաստանի ձեռքը տալու համար՝ հայ գիււ-
նադէտները յանձնարարական չունէին։ Ռուսաստանի գոր-
ծօն միջամտութեան հետանկարը, որպէս բաղաբական

*) Անդ № 40

**) „Israel Ory" էջ 162 և հետ։

բանակցութիւնների նպատակ, բացակայում էր հայ մե-
լիքների անունով վաւերականութեան տեսակէտից դեռ
ևս չմերժւած գրութիւնների մէջ: 1699 թիւն, երբ Օրին
Պֆալցի-Կուրֆիւրստի միջոցով պարսկահայերի ազատա-
գործման ծրագիրն էր մշակում: պէտք է գիտակցէր, որ այդ
ծրագիրն առանց Ռուսաստանի աջակցութեան անիրա-
զործելի մի բան էր: Եւրոպական զօրքերը կարող էին
անցնել Պարսկաստան միայն Ռուսաստանի վրայով: Եւ
հենց այս աջակցութիւնն ստանալու համար է, որ հայ
մելիքները կարող էին դիմել Պետրոս Մեծին յատուկ
գրութեամբ*): Սակայն այդօրէնսկ գիմումից մինչև
հայերի բախտը ցարի ձեռքը տալը դեռ շատ հեռու էր:
Եւ սա հասկանալի է: Հայերի այսպէս կոչւած «սուսա-
կան օրինատացիան» շօշափելի երևոյթ չէր հայ կեանքում:
Ժիշա է՝ կա յիշատակութիւն, որ դեռ ևս Յակոբ Զուղա-
յեցի կաթողիկոսի ժամանակ էջմիածնի մի զաղտնի ժո-
ղովում եկեղեցական և աշխարհիկ ներկայացուցիչները
որոշւած են եղել՝ ցարի աջակցութիւնը հայցել հայերի
ազատագործման դործին: սակայն մատնանշելով մի այլ տեղ
այդ վկայութեան յեաին ժամանակներում խմբազրւած
լինելու փաստը՝ արժանահաւաստ չէինք համարել այն**):
1670-ական թւականներին Յակոբ Զուղայեցու մի դի-
մումից՝ սուս արքունիքին կարող ենք միայն եզրակացնել,
որ այդ ժամանակներում էջմիածինը թերևս յոյս էր դնում
սուս գիւմնազէտների հայանպաստ միջնորդութիւնների
վրա, սակայն գրանով՝ սուսներից դեռ զինուորական օգ-
նութիւն չէր ակնկալում***): Ոչ միայն բացակայում էր
այդ ակնկալութիւնն, այլ և կար բոս երևոյթին ընդգիմա-
ղիր տրամադրութիւն՝ ուղղւած հայերի քաղաքական բախտը
Ռուսաստանի հետ կապելու մտքին: Մի տեղ Օրին պատ-

*) ЭЗОВЪ № 6. Հմմ. „Israel Org“ էջ 83 և հետ:

**) Անդ. էջ 59 և հետ:

***) Տես մեր յօդւածը «Յակոբ Զուղայեցու մի գրութիւնը
սուս արքունիքին» («Արարատ», 1915 էջ 775 և հետ.):

մում է, որ ուսմանը առիթ են ունեցել հասկացնելու հայերին Հայաստանը գրաւելու նկատմամբ իրանց ունեցած դիտաւորութիւնը, և սակայն հայ միլիթները այդ բնական շէն կամեցել՝ երկիւղ կրելով, թէ այդ նաւումի հեռանքով հարկադրւած կարող են լինել փոխել իրանց դաւանանքը, բնորոշել այդ նախան հերձաճքը: Հայերը, վկայում էր Օրին, կգերազատէին լինել անհաւատների ստրուկները, քան ապրել յունադաւանների տիրապետութեան ներքո*):

Հասկանալի է, թէ ինչու, գալով Ռուստատան՝ Օրին իր սկզբնական յայտարարութիւնների մէջ խօսք չէ բանում ռուսներին ազադա Հայաստանին տէր դարձնելու մասին: Այդ ուղղութեամբ կառավարութեան արած ակնարկներին նա խուսափող պատասխաններ է տալիս: Երեսում է, որ նա զժառանգում էր սեւիին ասել, քան լիազօրւած էր: Միայն կանցլեր Գալափինի բացորոշ ձեռնարկած հարցաթուղթն ստանալուց յետո և նրա անմիջական թելադրանքի հետեղութեամբ է, կարծես, որ Օրին ստիպւած եղաւ դուրս գալ իր լիազօրութեան սահմաններից և Պետրոս Մեծին յատկացնել այն դերը, որ Պֆալցի կուրֆիւրստին էր վերապահւած**): Բնորոշ է յամենայն դէպս Օրինի քողաքական այդ նոր բնթացքը մի տեսակէտից: Օրին արամադրում է հայերի ուժերը ցարի կառավարութեանը՝ պահանջելով նրանից փոխադարձ խոստումներ և հաւաստիացումներ, մի բան, որ տեղի չունեցաւ: Պֆալցում վարած բանակցութիւնների ժամանակ, Ասնելով հայ մե-

*) ЭЗОВЪ. № 9 § 15: Նման մի վկայութիւն տաճկահայերի և հարեան յոյների վերաբերութեամբ դառնում ենք ժէ զարի կարեւոր աղբիւրներից մէկի մէջ ևս. „La haine qu'ils — խօսքը հայերի մասին է — leur portent est si grand qu'ils aimeroient mieux, disent-ils, rester toute leur vie sous la tyrannie des Turqs, que de tomber encore sous la domination des Grecs, qui leur estoit autrefois et leur seroit encore plus insupportable que celle des ottomans“. Michel Fehvre Theatre de la Turquie, Paris, 1682 էջ 408.

**) „Israel Ory“ էջ 111 և հետ.

լիքներին իր հպատակութեան ներքո՝ ցարը պէտք է տար նրանց զանազան արտօնութիւններ և մանաւանդ խոստանար հաւատքի ազատութիւն — ահա Օրիի հիմնական պահանջը: Նա նկատում է, թէ այդ հանգամանքն այնպիսի վստահութիւն կներշնչէր հայ մելիքներին, որ կշտապեցնէր նրանց ներկայացուցիչ ուղարկել Մոսկւա և իրանց տրամադրելի անել ցարի կառավարութեանը^{*}):

Ուստի շահերին ծառայելու համար այդպիսի խոստումների և հաւատարմացումների կտրիք ունէր նոյնիսկ Մինաս վարդապետը: Օրիի մի նամակից տեղեկանում ենք, որ Եւրոպայում յուսախար եղած — վարդապետը թղթեր էր գրում Ունդարիւ, հայ պատւիրակների առաքելութեան ելքով շահադրգուած բարեկամներին և յայտնում, որ հայ մելիքների մօտ Օրիի պատմածները չեն ճշտել՝ ոչ Դիւսելզորֆում, ոչ այլուր: Պֆալցի կուրֆիւրստն ամենից քիչ հայերի մասին է մտածում: Հայերը չպէտք է տարւեն Եւրոպայից օգնութիւն ստանալու յուսով և պէտք է իրանք տեսնեն իրանց զլխի ճարը^{**}): Բնական է, որ Մինաս վարդապետն այսքան խոր հիասթափւելուց յետոսկորում վստահութիւն չունենար նաեւ դէպի այն վճռական քայլերը, որ անում էր սուսների օգտին իր ընկերը: Ուստի և հասկանալի է ցարին ուղղած Օրիի դիմումը՝ յուսադրել վարդապետին, որպէսզի սա իր թղթերով կարողանա ցարի անունից խոստումներ անել հայերին ի նպաստ նոր օրիննաացիայի^{***}):

Սակայն, եթէ դեռ Օրիի անմիջական ազդեցութիւնն

^{*}) ԶՅՈՒՆ № 45, § 4. Ուշադրութեան արժանի հանգամանք է, որ հայ մելիքների անունից ներկայացրած գրութիւնների մէջ ևս արտայայտւում էր այն «ուսուտը», թէ սուսների միջոցով պէտք է լինի «ամենայն երեսօնից» «աւանդացի արձակութիւն» (ԶՅՈՒՆ № 6) կամ «ամենայն երեսօնից» արձակումն (անդ № 98): Մօտքը վերաբերում է թերեւս դուսանանի ազատութեան:

^{**}) Անդ № 78.

^{***}) Անդ № 54, § 4.

ու. սուսներէ ցոյց տւած հովանաւորութիւնը կարող էին
այնքան խորը շրջել Մինտա վարդապետի քաղաքական
տրամադրութիւնները, որ մի երկու տարւա ընթացքում
ստիպեցին նրան յանուն նոր հովերի բռնել նոյնիսկ Էկե-
ժիքներէ զարտուղի ճանապարհը՝ դժւար էր զեռ թեքել
այն հայերի մարերը, որոնք մաաշելի չէին նմանօրինակ
ներշնչումներին։ Եւ իրօք, վաւերական ճանաչւած աղբիւր-
ներէից և ոչ մէկը ժԸ. դարի սկզբներում չի վկայում
սուսական օրիննաացիայի ժողովրդականութեան մասին։
Ռուսաստանական հակումներ արտայայտողներէից հայերի
մէջ այդ շրջանում աչքի էր ընկնում մի մարդ միայն՝
Գանձատարի կաթողիկոս Եսային։ Եւ չի կարելի ասել
այնուամենայնիւ, թէ այդ մարդու վերաբերմունքը դէ-
պի Օրիի բնարած նոր քաղաքական դիմն անվերապահ էր
սկզբից ևեթ։ Տեսանք արդէն, որ Եսայի կաթողիկոսի
անունը միայն թիւրիմացութեամբ և մահւ 1702 թւին
հայ մեկիբների անունով գրած թղթերի մէջ, նկատեցինք
նաեւ, որ այդ թւականին Եսայի կաթողիկոսը ոչնչով չար-
տայայտեց իր համակրութիւնը սուսներէ շրջանում գոր-
ծող հայ զիւանադէտների ձեռնարկին։ Եսայի կաթողիկո-
սին նոր քաղաքական հովերը դիպան մի քանի տարի յետո
միայն։ Նոր օրիննաացիային նրան ուխտադրեց զարձակ
Օրին՝ իր պարսկական ղեապանութեան շրջանում։ 1709
թւին Օրիի հետ կաթողիկոսը դիմում է զէպի Ռուսաս-
տան «սա ի տեսութիւն և երկրպագութիւն» ցարին^{*)}։
Ընտրոշ է, որ այդ ճանապարհորդութեան միջոցին կաթո-
ղիկոսի ներկայութեամբ Օրին զեռ «մեծ ամօթանք» էր
զգում սուս պաշտօնեաների գործած կամայականութիւն-
ների համար^{**)}։ ճգնելով բարձրացնել հայոց երկրում
սուսներէ վարկը՝ Օրին վշտանում էր ամեն անգամ, երբ
սուս պաշտօնեաներն արարքը ցրում էր այն յուսատառ
պատրանքը, առանց որի չէր կարող աղբիւ հայ ազատա-
գրական զաղափարը։

*) ЭЗОВЪ. № 205. հմմ. № 167

**) Անդ № 167.

Առանձին ազդեցութիւն ունեցաւ Նսայի կաթողիկոսի վրա Մինաս վարդապետի 1715 թ.ի առաքելութիւնը ղէպի Պարսկահայաստան: Մինաս վարդապետը յայտնում է նրան ցարի «բարի և աճաճանայ կամք և խորհուրդը» «...և մեր լսելով—զրում է այդ առթիւ կաթողիկոսը 1716 թ. օգոստ. 10-ին—գւարճացաք և ցնծացաք ի հոգի և ի մարմին և յոժար սրտի կամքից ընդ հովանեալ թեոց քոց լինել, եթէ հաճեցի տէրութիւն քո ի մեզ, և զթասցես ի վր թշւառութեան մերում մեր պատրաստեմք ընդ առաջ քո ըստ իմում կարողութեանս, և մեր նահանգիս մէլիքովք մեծամեծովք և վարուսքը և ցարմամ կամեցի հօգը և մեծ թագաւորութիւնդ յաջապարել այսր կամօքն ա՛յ. յայնժամ գնշան դորձոյն խնդրեմք ցուցունել մեզ, զի առաւել հաստատ լիցուք ի վերայ խորհրդեանս, և ապա զամենայն հանգամանք երկրիս ծանուսցուք առաջի քոյ» *): Նսայի կաթողիկոսին հարկաւոր էին յամենայն ղէպս «առաւել հաստատ» գրաւականներ Մինաս վարդապետի միջոցով սուսների արած խոտաումների արժէքը որոշելու համար, ուստի և ցաւ էր յայտնում վարդապետին, որ վերջինս կառավարութեան կողմից յայտարարութիւններ է անում «բերանացի և ոչ գրաւոր»: Նա նոյնիսկ մարդ է ուղարկում Շամախի՝ հաւատարմանալու սուս գետոյն Վոլքնսկիից Մինաս վարդապետի լիազօրութեամբ մասին **):

Աւելի որոշ կերպարանք ստացաւ կաթողիկոսի վերաբերմունքը բաղաբաղան այն խոշոր տաղնապի շրջանում, որ վերապրեցին Անդրկովկասի հայերը Սեֆիդների ղէմ նիւթած քրդական և լեզգիական ապստամբութեան հետեանքով: Երկրում սկսած ընդհանուր ցնցումների այս շրջանում Նսային ուղղում է իր հայեացքը ղէպի հիւսիս և այստեղից սպասում հայերի ապստամբներ: Եւ սակայն նա չի մոռանում յորդորել Մինաս վարդապետին՝

*) Անդ № 205.

**) Անդ № 209.

չմատնել ոչ որի իր այս դրուսը դիմումները, որովհետեւ այդպիսի մի անգգուշութիւն կարող էր խաղառ երրօտեան մատնել Փանծասարի աթոռը: Կարելի էր կարծել, թէ այդ տկնարկը մի նախազգուշացում էր մուսուլմաններին, Բայց այդ այդպէս չէ: Վարդապետին նա յիշեցնում է, որ հայերն իրանք են բանտարկում միմեանց, և հենց Փանծասարն էլ ազատ չէ ներքին թշնամիներից: «Գիտէք, որ ջուղայեցիների մէջ կան շար մարդիկ, Այլ և էջմիածնեցիներից կան հետախոյզ մատնիչներ Շամախում»^{*)}: Բացորոշ արտայայտութիւն է գտել այս երկիւղը Լուսին կաթողիկոսի 1721 թւին նոյն անձնատրութեանն ուղղած մի նամակում: «մեք ի մէջ օծից բնակիմք շեմք կարող գամ խորհուրդ և սրտի իղձ մեր կտտարեւապէս գրել ամենուրեք զի քեզ յայանի է հայոց ազգի շարութիւն որ մատնութիւնէ ի զատ բան չը գիտեն. մանտանդ մեր թշնամիք և հակառակը անշափը կան. և ո՛ւր դու իսկ գրեալ ես թէ ջուղայեցիք, թէ էջմիածնեցիք և թէ շամախեցիք. ա՛նձ մի արտացէ թէ որ այս թղթոց մէկն նոցա ձեռն անկանի այլ հոգով մարմնով գերծանելոյ հնար չկու. Գ՛ւ որոյ համառօտ բանիւ գրեցի թուղթն արքունի. բայց հաւատարիմ մարդով երկար բանիւ տուր թարգմանել որպէս պատշաճն է: Բայց զայս պնդագոյն պատուեր սիրելոյդ որ յետ և յառաջ իմ ամենայն խուզիք որ յայսմ խորհրդոյ առ քեզ և այդր գրեալ եմ պիտի որ թէ ի կենդանութեան քում, կամ թէ զկնի մահուան, ի մերազնեաց ոչ որաց ձեռն շանկանի որ մեծ փեսա կու հաստնի ս՛ր աթոռոյս»^{**)}: Ոչ միայն կղերի ու վաճառականութեան շրջանից էր երկիւղ կրում Փանծասարի կաթողիկոսը, այլև՝ հայ մեղիքներից ու զիւղապետներից. «գրեալ ես թէ քանի մելիք և քէղիսուէք ձեռագրով մհրեն թուղթն. ահա ո՛ւր վերեն գրեցաք սոցա մէջն մարդ կարող չէ խորհուրդ յայանել. քանի մի մեր համախոհ սիրելիք

*) Անդ № 210.

**) Յաւելած № 15.

կային որ ոմանք մեռան և ոմանք հեռու գոյով ձեռնհաս չեղաք առ ժամս, միայն թէ ք, գ. եղևիպար մօտ մեզ եկին մհրեցին. այլ այլոց չկարեցար խորհուրդ յարանել: Իսկ թէ պ՛րն շահինն գանջայ կարասցէ քածի մարդկանց մհրել տալ զայն չգիտեմ»^{*)}: Այսպիսի պայմաններում հասկանալի է, թէ ինչու Մինաս վարդապետը 1719 թ.ին ցարին ուղղած մի թղթում գրում է. «այս գաղանի գործին հոգատարներ շատ կան, բայց շատ կողմերից երկիւղ ունեն, այնպէս որ ուրիշների ներկայութեամբ մտածել իսկ չեն յանդգնում»^{**)}:

Նկատի առնելով իրերի այս վիճակը՝ չենք կարող պիտլ շհամարել, երբ նոյն կաթողիկոսը 1721 թ.ին իր ակնարկած թղթում գրում է ցարին. «Ահա այս ի՛նք ամ աւել է որ նահապետ մեծ պատրիարքն և ազատ որդովք և ես նուաստս իմ եպիսկոպոսօք և մելիքովք այսմ ինդրա- նաց և խորհրդեան կամք»^{***)}: Քսան և երկու տարի այդ գրութիւնից առաջ՝ 1699 թ.ին՝ Եսային ահառարակ դեռ նստած չէր կաթողիկոսական գահի վրա. իսկ նրա նախորդի մասին յայտնի է, որ համակիր չէր Որիի ծրագիրներին. այդպէս է վկայում գտնէ ինքը՝ ծրագիրներէ հեղինակը^{†)}: Բայց և թւում է, որ եթէ հարկ լինէր անգամ բնատրութիւն կայացնել ազատագրական շարժման հին և նոր ուղիների միջև, այս շրջանի հայ կաթողիկոսները նախապատուութիւն կտային հինու եթէ հաւատ բնծայենք մի քանի վկայութիւնների, մինչայդ նոյնիսկ կաթողիկ քարոզիչների անմիջական ազդեցութեան շրջաններից կտրւած Քանձառարի կաթողիկոսներն են առիթներ ունեցել գաւանական-քաղաքական բովանդակութեամբ թղթեր փոխանակել Հոռմի հետ: Այսպէս յիշում են Աղաւնից Աղաւթա կարողիկոսի Իսկենեաբոս ժե՛ պապին ուղղած

*) Անդ.

**) ЭЗОВЪ. № 212, § 11.

***) Յաւերած № 14.

†) ЭЗОВЪ. № 11 և „Israel Ory“ էջ 79 և հետ.

ՃԿ

գրութիւնը 1688 թւից *) և երկցմանկանց Սիմէօն կաթողիկոսի գիմումը Ինսկենսիոս ժԲ-ին 1695 թւից, որով նա վերջինին միջնորդութիւնն է խնդրում շահի առաջ՝ պաշտպանելու իրան հակաթոռ կաթողիկոսի դէմ **): «Սիմէօն կաթողիկոսը և Նաայի արքեպիսկոպոսը — գրում է 1702 թւի մայիսի 18-ին Շամախում ապրող մի եզուիտ — մեզ շատ են սիրում և արգահատանքով չեն նայում կաթողիկ կրօնի վրա. նրանցից մէկը նայնիսկ անձամբ կաթողիկ է, սակայն ծածկում է այդ՝ հրեաների ու փարիսեցիների ահից» ***): Վրուզինսկիի վկայութեամբ Նաայի կաթողիկոսը ևս պէտք է որ հպատակութեան թուղթ ուղարկած լինի Կղեմնոս ժԼԷ. պապին. ինչպէս նաև պէտք է որ օգնութիւն խնդրած լինի Լեհաստանի Օդոսսոս Բ. թագաւորից՝ հակաթոռ (Ներսէս) կաթողիկոսին տապալելու համար †)։

Նոյն վերաբերմունքն էր ցոյց տալիս նոր քաղաքական օրինաւորացիւնին նաև Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը Նկատեցինք, որ 1699 թւականին ծրարած հայ մեկիբներէի քաղաքական բանակցութիւնները ոչ միայն զազանի էին նահապետ կաթողիկոսից, այլև՝ ուղղած մասամբ հենց նրա եկեղեցական-փարչական բնթացքի դէմ †*)։ Պարսկական առաքելութեան միջոցին Օրին տեսակցութիւն ունեցաւ «պատրիարքի» հետ, որին նա, ինչպէս Մինաս փարզապետն է, վկայում պէտք է արամադրէր ազդեցութիւն դարձ զնեղ մերձկաստեան երկրների ու Շամախու շրջանի ազգաբնակչութեան վրա ճանաչելու ցարի «իշխա-

*) Ալիշան. «Կամենից» Վնեստիկ. 1895 էջ 127. Թերևս այստեղ խօսքը Սուրբ Ազարիա կաթողիկոսին է վերաբերում. հմմ. Օրմանեան «Ազգապատում» § 1816.

**) Ալիշան. տեղ. էջ 146.

***) „Письма и донесения иезуитовъ о Россіи конца XVII и начала XVIII вѣка“ СПб. 1904. էջ 104. հմմ. էջ 294.

†) Jud. Th. Krasinski „Prodromus ad Tragicam vertents bell Persici historiam“ Leopoli 1740 էջ 174

†*) „Israel Ory“ էջ 75 և հետ.

նութիւնը»^{*})։ Մինաս վարդապետը ենթադրում էր, որ Օրին կատարեց այդ յանձնարարութիւնը, սակայն նրա առաքելութիւնն ազարդիւն անցաւ՝ «պատրիարքի» վերահաս մահւան շնորհիւ։ Օրին յաջողացրեց միայն «նորընտիր պատրիարքի» երթը Մոսկւա. այստեղ էր, որ Օրին մտադիր էր յայանազորձել նրան իր քաղաքական ծրագիրը։ Փաստերի շփոթում և աղաւաղում կա իրադարձից երկար ժամանակ անց արւած այս վկայութեան մէջ։ Օրինի գեաղանութեան ժամանակամիջոցում (1707—1711) կաթողիկոս կամ պատրիարք չէ մեռել կամ ընտրւել՝ ոչ էջմիածնում և ոչ էլ Աղւանից երկրում. ակնարկը վերաբերում է անշուշտ Միրոնի առաքելութեանը ու զրա հետ կապւած մեզ ծանօթ դէպքերին ու անձնուորութիւններին՝ Սիմէօն և Եսայի կաթողիկոսներին, թէև զիտենք, միւս կողմից, որ «նորընտիր» Եսայի կաթողիկոսի վրա ազդողն իսկապէս Միրոնը չեղաւ, այլ՝ Օրին։ Միւս կողմից՝ մերձկապեան երկրները և Շամախին կապւած էին Աղւանից կաթողիկոսութեան հետ և այդ կապմբում անմիջական ազդեցութիւնն էջմիածնին չէր պատկանում։ Յամենայն դէպս, ինչ յանձնարարութիւն էլ ունեցած չլինի Օրին էջմիածնում, պէտք է ենթադրել, որ նա շօշափելի արդիւնքներ չտաացաւ Գոնէ այդպէս է արամադրում կարծել այն կոնգակը, որ, ի պատասխան Օրինի առաքելութեան, 1709 թւին Ադէքսանդր Զուգայեցին ուղղեց Պետրոս Մեծին։ Այդ գրութեան բնագիրը յաջողեց մեզ գտնել Մոսկւայի գիւտնում։ Պատուելով ընդհանուր դարձածքներն քօղն, այդտեղ դժ. ար. կլինէր փնտնել օրեւէ կոնկրետ քաղաքական միտք։ Ոչինչ չի պարտաւորեցնում այդ կոնգակը, որն ըստ երևոյթին գրւել է Օրինի խնդրանօք այն դիտաւորութեամբ, որ իմաց տրւէր ցարի կանաժարութեանը, թէ գեաղանն իր դերը կատարել է յամենայն դէպս ինչպէս հարկն է^{**})։ Օրինի մահից յետո նրա թղթերի

^{*}) ЗООВ, № 202, § 1.

^{**}) Յտեւրած. № 5.

մէջ գտնուել է նաև Աղէքսանդր կաթողիկոսի մի գրութիւնը՝ ուղղւած Հոռոմի պապին^{*)}։ Պէտք է ենթադրել, որ եղմիածնութեամբայն ցարի անունից չէր խօսուած Օրին, այլև՝ պապին Ասելի քան այդ. մեր աղբիւրներն այդ խնդրում այնքան սուղ են և անբովանդակ, որ նրանց հիման վրա առհասարակ հիմք չկա պնդել, թէ Օրին Ռուսաւորոմի կողմից անպատճառ որեւէ քաղաքական թանակցութիւն է վարել եղմիածնութեամբ։

Նկատելի հետքեր չթողեց նաև Մինաս վարդապետի տեսակցութիւնն Աստուածատուր Համադանցի կաթողիկոսի հետ։ Վարդապետի զեկուցումից երևում է, որ իբր վերջինս շատ ուրախացաւ, երբ լսեց հայերի նկատմամբ ռուսների ունեցած դիտաւորութիւնների մասին, և պատշաճապատմութիւն յայտնեց առաջիկա արշաւանքի ժամանակ օգնել ցարին։ Սակայն երբ Մինաս վարդապետի կողմից առաջարկ եղաւ գրաւոր տալ այդ խոստումը, կաթողիկոսը մերժեց, առարկելով, թէ այդ գործը պէտք է զապտնի մնա, քանի որ դրանով մեծ պատուհաս կարող է զգալ. այստեղ էլ երկիւղ է յայտնուում պարսիկներից գտած նաև ժհայերից ոմանցից^{**)}։ Աստուածատուր կաթողիկոսը կոնգակ է տալիս Մինաս վարդապետին. բայց այդ գրութիւնը նոյնպէս զուրկ էր քաղաքական արժէքից. «ինկայար քաղում սիրով և միտքարեալ ուրախացաւ ի միմեանց»՝ ահա այն ամենը, ինչ կարողացել էր գրել կաթողիկոսը Մինաս վարդապետի հետ ունեցած ունկնդրութեան մասին^{***)}։ Ինքը, Մինաս վարդապետն, խեղապէս, «միտքարեալու» քիչ քան էր գտել հայոց կաթողիկոսարանում։ Կառավարութեանը ներկայացրած զեկուցադրում վարդապետը յայտնում է, որ թէև հայոց կաթողիկոսը խօսքով համակիր է գործին, փաստորէն այնքան

*) *Исторический очерк армянских дел 1711 янв.—1714 ноябр.* т. 205. v.

**) *ЗОВЪ № 209.*

***) *Византизм № 9*

վատահելի չէ, որքան Եսայի կաթողիկոսը, քանի որ պարսից շահից աւելի մեծ երկիւղ է կրում, քան վերջինս^{*)}։ Թէ յիրաւի սա այսպէս է՝ երեաց հետադայում՝ պարսկական արշաւանքների շրջանում։ «Տեղոյս մեծամեծ ազայնոց խորհուրդն հարցանէր միտքն ու խորհորդն և զիտաւորութիւն առ հիւսիսայինքն են. միշտ կո սպասեն դոցա գալլստեանն» — գրում է Էջմիածնից 1724 թւի մարտի 13-ին Եսայի կաթողիկոսին ուղղած մի թղթում աթոռակալ Յովսէփի վարդապետը^{**)}։ Ինքը, Ասուածատուր կաթողիկոսը նոյնպէս հիւսիս էր ուղղել իր հայեացքը և գաղանի հաղորդակցութիւն էր պահպանում հայոց շարժման զեկաւարների հետ^{***)}։ Եւ սակայն, ըստ ամենայնի խոստովելով վճռական քայլերից՝ նա դեռ երկիւղ ունէր թիւրքերից, որոնց և ենթարկւում էր փաստօրէն՝ սփոփելով այն զիտակցութեամբ, թէ խոհեմ հպատակների համար օսմանցիներն էլ վատ չեն^{†)}։

Այդի առաջ ունենալով լաւոր այս փաստերը, որ միակ վաւերական տեղախներն են ժամանակի հայ-առուական բազարական յարաբերութիւնների մասին, պէտք է զանր այն եզրակացութեան, թէ յիրաւի առաստաբական տրամադրութիւնները հայերի զեկաւար շրջաններում՝ սկզբից և եթ չէին վայելում այն համակրանքը, որպիսին ենթադրել են տալիս մեր անվաւեր ճանաչած փաստաթղթերը։ Ռուսական օրիննոտցիան խմբուեց 1720-ական թւականների շուրջը, երբ նեղւած պարսից զէմ ապստամբած ցեղերից, հայ կղերի և մեկրութեան մի խոշոր հատւած հարկադրւած և դուր փարել առանների օգնութեանը և նրանցից փրկութիւն յուսալ՝ Մինչայգ՝ Իսրայէլ Օրթի և Մինաս

*) ЗЗОВЪ № 209.

**) Մտկայի Դիւան. Дела арм. 1724. № 4. Ը. 8.

***) «Կատանկ», 1863 թ. 193 և հետ.։

†) ЗЗОВЪ № 244. 1723 թ. Ա՝ ծառուր կաթ. և Երեանի նախըր հաստատրիմ հպատակութեան թուղթ գրեցին տաճիկներին չմմ. Մտկայի Դիւան. Дела турецкие 1723 янв.—дек. № 5 fol. 47—48.

վարդապետի ջանքերը՝ այդ յուսացումը ներկայացնել
 ուսանելին որպէս ժողովրդականութիւն վայելող քաղա-
 քական երևոյթ՝ դիւանագիտական մի խաղ էր, որ ոչնչ
 չենակէտ չունէր ընթացիկ հայ գիտակցութեան մէջ:
 Օրին և Մինաս վարդապետը խորապէս գիտակցում էին
 հայրենակիցների մասին իրանց արած պնդումների իրական
 արժէքը: Այս էր պատճառը, որ Հայաստանի ազատագրման
 ծրագրի մէջ նրանք շատ համեատ տեղ էին յատկացնում
 հայերի գործուն մասնակցութեան հեռանկարին^{*)}: Եւ ու-
 շազրու է: Որքան աւելի էին մօտենում նրանք՝ խօսքից
 դարձին, նոյնքան աւելի էին հարկադրում հեռանալ հա-
 յերի քաղաքական ինքնագործութեան մաքից և հաշուել
 ուսանելի նաեւ դիւանագիտական քաղաքականութեան հեռանկարի
 հետ: Յատկապէս նկատելի է այս Ռուսաստան ուղարկած
 այն թղթերի մէջ, որ հայ դիւանագէտները գրել են սա-
 րիններ յետ Պարսկաստանից: Հայաստանի նաեւում հայոց
 հարցի լուծման միտել միջոցն էր նկատում այն պահուն,
 երբ մեր դիւանագէտները հնարաւորութիւն էին ստանում
 աւելի մօտիկից շոշափել հայ իրականութիւնը, քան իրանց
 քաղաքական գործունէութեան ընթացքում դրանից երբե-
 իցէ առաջ կամ յետո:

Հասկանալի է դառնում այսպիսով, թէ ինչու մեր
 դիւանագէտներն այնքան ջանք էին գործադրում, մթու-
 թեան քողով ծածկել իրանց բանակցութիւնները հայրե-
 նակիցների մօտ: Միւս կողմից նրանք աշխատանք էին
 թափում յուսախաբութիւն շառաջացնել ուսանելի մէջ
 իրական վերաբերմունքի գրանորումից: Օրին և Մինաս
 վարդապետը պէտք է թագցնէին իրերի իսկական վիճակը
 և նոր հովանաւորներից, այսինքն՝ ուսս դիւանագէտներից,
 և հին համախոհներից, այսինքն՝ հայ մելիքներից: Եւ
 Օրին, և Մինաս վարդապետը, սպառնցին իրանց կեանքի
 կարևոր շրջանը քաղաքական գաղանի բանակցութիւնների
 մէջ: Նրանք հարկադրւած էին շարունակ դիմել խուսափող

*) „Israel Ory“ էջ 114 և հետ:

բացատրութիւնների, քաղաքական առաջարկների, ի վերջո՝ նաև կեղծ թղթերի շղթան: Մայրաքաղաք ծածկամասութիւնն ու զգուշաւորութիւնը, Օրիի և Մինաս վարդապետի զործունէութեան յատկանշական կողմը, ոչ միայն թշնամիների դէմ ձեռնարկած ինքնապաշտպանութեան բանական միջոց էր, այլև բարեկամները կասկածը փարատող իմաստուն եղանակ^{*)}։

Կան մի շարք փաստեր, որ կարող են բմբռնելի դառնալ հենց այս ընդհանուր դիտողութիւնից յետո։ Այսպէս, երբ 1701 թ. նոյեմբերին Պետրոս Մեծը յայտնում է մեր գիւանապէաներին, որ Պարսկաստանի մասին նրանց բացատրութիւնները մի քանի կէտերում չեն համապատասխանում այն տեսլիներին, որ ստացւել են Պարսկաստանից վերադարձած ռեզիդենտ Կուչիկովից, ուստի և հարկ է տեսնում ստուգումն կատարելու համար յատուկ մարդ ուղարկել այդ երկիրը, Օրին շտապում է առարկել այդ մարդի դէմ։ Նրա կարծիքով առանց իր աջակցութեան ոչ մի ուսուչի կարող պարզել Պարսկաստանի իսկական վիճակը։ Այդ պատճառով էլ առաջարկում է Պարսկաստան ուղարկել մի փոքրիկ զեապանութիւն, որի շքախմբի մէջ նաև իրան՝ որպէսզի ծագեալ կերպով՝ „Alcides Franciscus“ անուն տակ՝ հնարաւորութիւն տա ուսանելին ծանօթանալ պարսկական և հայկական գործերին։ Առանց դրան, պնդում է Օրին, ոչ հայերը և ոչ էլ վրացիք չեն կարող յայտնագործել ուսմաներին իրանց զաղտնիքները^{**)}։ Օրիի այս պատրաստակամութիւնը

*) Թագցնելով հայերից ուսմաների մտադրութիւնը, Մինաս վարդապետը մի քանի զործ սկսեց Պարսկաստանում ապրող զանազան անձերի դէմ։ Շարժադիթը կողմնակի իրադէպներին հայոց ազատագրական ձեռնարկի անվտանգ զարմնելու հոգան էր։ Մեղադրողներից ոմանք վարդապետի ջանքերով զատապարտւեցին բանտի և աքսորի։ Հմմ. Մոսկւայի գիւան. Дела арм. 1707 февр.—1711 ф. 47 և հետ. 1718 июль—сент. Հմմ. Յուսէրաթ Ա Ա 7 ծանօթ. և 13 ծանօթ.։

**) ЭЗОВЪ № 54. § 4.

Հրապարակւած է

չօղտագործուեց կառավարութեան կողմից, բայց զուի
չեկաւ նաև նոր առաքելութիւնը: Յայտնի է սակայն, որ
1707—1708 թւերին՝ գալով Պարսկաստան՝ Օրին, ստացած
յանձնարարականներէ համաձայն, իրագործեց մասամբ
նաև իր հին առաջարկը: Զի երևում այնուամենայնիւ, որ
նա իր գեղականութեան միջոցին հնարաւորութիւն տւած
լինի ուսմանը: Անմիջապէս ծանօթանալ պարսկահայերի
կեանքին, նրանց քաղաքական կացութեանն ու տրամա-
դրութեանը: Պարսկական գեղականութեան նպատակներից
մէկն էր բարձրացնել հայերի աչքում ուսմանը հմայքը,
տրամադրութիւններ առաջացնել Հայաստանի ներսում
յօգուտ նոր քաղաքական օրինակացիայի: Զնայած սրան,
չի երևում, որ Օրին փառանքութիւն ունեցած լինի բացա-
յայտելու հայերին ապագայի հեռանկարը, չի երևում, որ
անմիջական շփման մէջ մտնելով իրայինների հետ՝
յայտնագործած լինի սրանց իր նոր քաղաքական ծրագիրը
կամ ուսմանը համապատասխան տրամադրութիւններն ու
զիտաւորութիւնները: Պարսկական գեղականութեան ժա-
մանակ Օրինն յաջողեց զրաւել յօգուտ իր առաքելութեան
նսայի կաթողիկոսին: Եւ սակայն նոյնիսկ այս մարդը
չկարողացաւ լաւ ծանօթանալ Օրին գործերին ու ծրագիր-
ներին: Հետագայում հենց կաթողիկոսն ինքն է խոստովա-
նում, թէ «ես ողորմած հոգի էլ չի խորայէլ Օրին գոր-
ծառնութեան և խորհրդոյն և արարմանցն չեմ տեղեակ» *):
Մինաս վարդապետի վկայութեամբ՝ Օրին զրդել էր կաթո-
ղիկոսին գնալ Մոսկւա, չբացայայտելով նրան իր նպատակ-
ները **): Նշանակալից է, որ իր թողած պատմական յի-
շատակարանում ***) նսայի կաթողիկոսը լուծ է Օրին
մասին: Աւելի ուշագրաւ է այն, որ Պետրոս Մեծի պարս-
կական արշաւանքից յետո Ռուսաստանում ստացւած
բազմաթիւ հայ գրութիւնների մէջ իսկ յիշատակութիւն

*) ЭЗОВЪ № 15.

**) ЭЗОВЪ № 202, § 1.

***) «Պատմութիւն համառօտ Ազուանից երկրի». Շուշի
1839 և Նրուսագէմ 1868.

չենք դանում այն մարդու մասին, որ առաջինն էր հայերի քաղաքական ճակատագիրը Ռուսաստանի միջոցով տնօրինել կամեցողներին: Իրերի բերմամբ հայերը գնացին Իսրայել Օրիի նշմարած քաղաքական հունով անձանօթ պատմական այն խոշոր դէմքին, որի գործունէութիւնը վճռական շրջակէտ պիտի դառնար հայոց հարցի հին պատմութեան:

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն

Կար ժամանակ, երբ հայ-ռուս օրինատացիայի ծագման ներկա լուսարանութիւնը կարող էր անբարեյաուութեան նշան համարուել ազգային տիրող դասակարգերի կողմից: Ժամանակները փոխուել են, և այսօր խնդրի նոյն լուսարանութիւնը միտիթարութեան ազրիւր կարող է դառնալ ազգի տապալումը դասակարգերի համար:

Զուր սիրփանք: Զբաղեցնողն այստեղ ժողովրդների հնաւանդ բարեկամութեան կամ թշնամանքի հարցը չէ: Օրինատացիայի խնդիրը սոցիալական խնդիր է, ենթակա ժողովրդների դասակարգային ներհակութեան վրա հիմնւած փոխարարելութեան ներքին դիպակտիկային: Այն, ինչ խորթութիւն և հակամարտութիւն էր ստեղծում հասարակական-պետական մարմինների մէջ երէկ՝ սոցիալ-պատմական ուժերի մի դասաւորութեամբ, կարող է փոխանցուել համերաշխութեան և հարազատութեան այսօր՝ նոյն ուժերի նոր դասաւորութեամբ:

Ռուս օրինատացիան, օտար և անհարազատ աշխատուոր ժողովրդին և արհեստական մի պատւաստ նրա քաղաքական մտայնութեանը, հայ աւատականութեան մեռնող շառաւիղների փրկութեան ուղին էր թուում մի ժամանակ, երբ ռուս ռեժիմը դասային իրաւունքի և արտօնութեանց միակ ապաւէնն էր համարւում Անդրկովկասում՝ նեխող զեւպոտիայի և պոթկուղ տոհմատիրութեան հանդէպ: Սակայն քաղաքական դարաւոր փորձով հզեւոր և աշխարհիկ հայ աւատականութիւնը անեց և սպառեց

ուրոյն գոյութեան վերջին յոյսերը նահանջող իսլամի և յաղթական ցարիզմի քուրալում: Յաջորդելով գասակարած կղերին և ակնւականութեանը՝ հայ բուրժուազիան ժառանգեց զրանց օրիննաացիայի հեղ վարքագիծը: Եւ դա իր հիմքն ունէր: Ռուս ռեժիմը մասնատիրական կարգերի ապահով յենարանն էր սոցիալական գերիշխանութիւն վաստակած առևտրա-արդիւնարեւական գասակարգի համար: Օրինակը վարակիչ էր: Հաւատարիմ իր սոցիալական նկարագրին՝ ազգային քաղքենիութիւնն ընթացաւ երերուն քաղաքականութեան հունով: Սակայն՝ ենթակա կապիտալի ալյասերող ազգեցութեան և սարուկ նրա քաղաքական իմաստութեան՝ նա հնազանդւում էր ռուս կնուսին, պաշտպանութիւն փնտռելով մերթ ասնօրէն: Թուրքի զրոհից, մերթ «հարազատ» պրոլետարիատի ահից:

Հսկածները շրջակէտ կազմեց քաղաքական նոր ուխտի: Յուսախարութիւնը քաղքենի մտայնութեան հաւատարիմ ուղեկիցն էր: Թոռները լքեցին պապերի հարթած քաղաքական շախմատները: Հայրենի բնագաւառ քաշւելով՝ նրանք վախ մարմնով ծւարեցին ազգային-պետական կենցաղի անձուկ պատեանում: Փխրուն առամները բուրժուայրը միակ զէնքն էր կարմիր ուրւականի սուր եղջիւրներից փրկւելու համար:

Յեղափոխութեան վտանգը— ահա ռուս օրիննաացիայի առաջացրած սարսափի ազդիւրը զահովէժ գասակարգերի համար: Իրաւունքի և սեփականութեան հին պաշտամունքը չէ այսօր այդ օրիննաացիան: Դիւանապիտական մեքենայութիւնների փոխարէն՝ նա դարձել է կազմակերպւող աշխատանքի ուղեցոյց: Մեր օրերի ռուս օրիննաացիան ընթանում է մասսաների ազատազրման փեղեքական խոյանքի հունով: Այդ օրիննաացիայի մէջ է դարբնւում այսօր նաև շղթայաթափ հայ բաղմութեան յեղափոխական տարերքի օդակը:

Երևան, յունիս. 1921.

3 2 1 6 1 1 0

ՀԱՅ ՄԵԼԻՔԵՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՆԵԿՈՒԱՅ ՍՊԱՌԱՐԻՆ

է.

Ի Հայաստանեայց մ'ընկրս ծանուցում լիցի պ'րն Նիկո-
ղայոսիդ, խաղթար ինքնիկ թղ'րի Հե'տի բարբառոզ, և ք'բախդի
թ'բրնոզ, և մերայնոցս սիրելի Հաւարիմ բրեկ'մ Մին'ս վրդն և
պ'րն ի'նչն մեզ գրերեն քո հրմն'ց բարութ'են ար խիստ ուղիղ
սրախ մեր բանին մոզաթեա. Ապա այսմ ժ'նկիս ոչ կ'բեմք քո
բարութե'դ փոխ'բէնն հաւուց նեխ վ'ս ահից թէն մեցն, Մեք
խոստ'ցինք ուղիղ սրախ որ քո պ'րնիդ անոնք մին ճանչութի',
դ', ա', ասկի որ կ'նէ մեր հապն դճխ թուա'ն երբ որ ա'վ կատ'րի
քո երած բարութե' փոխ'բէն այն ժամկերն տամք և քո որդոց
որդիք մեզանից բարեկ'մութի' տանեմք:

Մեր գրութի և մօհրութի մինս վրդ'ին, և պ'րն ինչին երկու-
սին խոսօրն և մօհրութի ա'մ ինչ մեզ խաղութի:

Թ'մն աճ'ծ'ր, Մայիս ի'նչ յ'ազվ'ն:

Եւ հէկազի որդի փիլի
սրս գրի իմ մօհն ձե-
ռացադիրն ինձ գարու-
լայ, Կնի՛ր Հէկէզի որ-
դի Փիլիսոս:

Եւ մարտիրոսի որդի
ամիրալ'կ իմ մօհրութի
և ձեռացրութի ինձ
խալլէ, Կնի՛ր Մարտի-
րոսի որդի Ամիրալեկ:

Եւ պապայոսարի
ա'դի թաթոս դի-
զի (sic!) իմ ձե-
ռացադիրն ինձ
գաղալայ, Կնի՛ր
Պապայոսարի որդի
Թաթոս:

Եւ Նրինպէկի որդի
շննգր իմ ձեռացրութի
մօհրութի ի՞նչ խալլէ:
Կնի՛ր Նարինպէկի
որդի Շանապար:

Եւ Խալրի օսդի (sic!)
աղայճան գրի իմ մօհն
և ձեռացիրս ինձ գա-
րուլայ, Կնի՛ր Խալրի
որդի Աղայճան:

Եւ պղտարի որդի
մեկրոն իմ ձեռա-
գրութի մօհրութի
ինձ խալլէ, Կնի՛ր
Պալտարի որդի
Մեկրոն:

(Մոսկւայի գրեան 3-е Московское отделение Единого
Государственного Архивного Фонда, նախկին Моск. Главн.
Архив Минист. Иностр. Дел. Дела армянск. июль—сент. 1718.
№ 4. Дела Армянского Архиепископа fol 12).

*) Բնալիքների ուղղագրությունն ամենուրեք պահում ենք
նյունրեամբ:

**) Միևնայժմ յայտնի եւ միայն գտնեալն նից ուսուերկն
բաղգնանորինք, որ նշանաւալեկ եւ Юр. Арсеньевъ. („Чтенія
въ Имп. Общ. Исторіи и Древностей Россійскихъ при Моск.
Унив“. М. 1900. Кн. IV. էջ 55 և հետ. յօդ. „Новыя данныя о
службѣ Николая Спафарія въ Россіи“).

ԳԻՒՆԱԶԱՐ ԱՌՈՒԽԵՆՏԻ ԽՆԴԻՐՆ ԻՐ ՎԱՍՆԵՐԻ
ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Державиѣйшій Царь Государь Милостивѣйшій

В прошлом 1702 году по твоему Державиѣйшему Указу изъ твоего великоросійскаго Государства з грамотой отпушен я съ Москвы чрез Малоросійскіе города до Киева а из Киева до польских городов до Замощи *) а из Замощи ѣхать было мне в польскій город до Аршаву **). И до Аршаву ехать мнѣ в то время было невозможно потому что во Аршаве был в то время Свескій король. А как я был на Москвѣ и Баварскій посланник Израель Орій и вартабет говорили мне как я буду в Аршаве чтоб мне взять в Аршаве торгового человека Таргулія до курѣистра Дисельдорфа и чтоб ему ѣхать со мною взять у него Курфистра деньги, а сколько денег взять того мнѣ было неповѣдано. И как мнѣ приказывали посланник Израель Орій и я из Замощи Аршаву писал и наняв человека нарочно до Аршаву чтоб тот торговой человек Таргулій из Аршавы приѣхал ко мне до Кракова. И он Таргулій в то число в Кракове не был а был в прусском городе в Торуне. И я из Замощи поѣхал до Кракова и в Краковѣ его Таргулія ждал пять недѣль а людей со мною был челядник да четыре лошади. И в то время в Краковѣ всякой харчи и конской корм был в дорогой ценѣ потому что под Краковым от Свѣскаго короля были воинскіе люди. И я в том городе Краковѣ в то воинское время был для того что мнѣ приказывали Баварскій посланник Израель Орій и вартабет взять с собою торгового человека Таргулія. И он Таргулій ко мне в Краков приѣхал с челядником своим спустя пять недѣль и говорил мнѣ прислали со мною Баварскій посланник Израель Орій и вартабет к нему Таргулію деньги и я ему Таргулію сказал что он посланник со мною к нему Таргулію денег не прислал и в дорогу мнѣ чем харчеватца пичего не дал. И говорил мнѣ он Таргулій для чего они посланник Израель

*) Замостье, "գաղափարին հարգիւն հաղթին ին-
հանդիման".

**) = Варшава.

Орий и вартабет сами не приѣхали и со мною денегъ къ нему не послали. И я ему говорилъ что ему Курѣнстр денги дастъ какъ мнѣ приказывалъ Баварскій посланникъ. И изъ Кракова мы снѣмъ Таргулиемъ поѣхали до немецкаго города до Олмонца и до Видны а челядниковъ снами было два человѣка да четыре лошади и ѣхали мы до тѣхъ городовъ двѣ недѣли и харчевалъ я с нимъ Таргулиемъ и с челядники и конской кормъ всѣ покупалъ на свои деньги. И какъ я былъ на Москвѣ и со мною послано было до Видны къ твоему Государему Послу Бояринъ Ѳеодоръ Алеесѣвичъ Головинъ грамоты и онъ посланникъ Баварскій Израель Орий взялъ тѣ грамоты съ иными писмами не положилъ и запѣчаталъ мнѣ про-тѣ грамоты не сказавъ. И какъ я сталъ въ Виднѣ на постояломъ дворѣ осматриватца и тѣ грамоты отъ боярина Ѳеодора Алексѣевича къ нему послу не нашелъ а которые твои Государевы грамоты со мною были посланы для Цесаря христіанскаго и тѣ я грамоты какъ онъ Цесарь шелъ изъ Церкви его палаты вручилъ и послѣ того его цесаревъ посолъ спустя дни съ четыре приказалъ меня сискать и какъ я къ нему пришелъ и онъ мнѣ говорилъ милостиво что къ нему писалъ Бояринъ Ѳеодоръ Алексѣевичъ чтобъ мнѣ всякое поможенье чинилъ и я ему послу извѣщалъ которые грамоты со мною были посланы отъ боярина Ѳеодора Алексѣевича къ нему послу и я тѣхъ грамотъ приѣхавъ въ Виднѣ у себя не нашелъ и затѣмъ къ нему вскорѣ ни явился и просилъ у него посла Милости кто ему послу тѣ грамоты отъ боярина Ѳеодора Алексѣевича вручилъ и онъ посолъ мнѣ сказалъ что тѣ грамоты вручилъ ему патеръ Блема и тѣ де грамоты послалъ съ Москвы снѣмъ Патеръ Блюмомъ Баварскій посланникъ Израель Орий. И жили мы въ Виднѣ полтретьи недѣли и живучи я въ Виднѣ лошадей своихъ испрадалъ за покупкою корму дорогою цѣною. А изъ Видни поѣхали мы наймомъ до Праги а изъ Праги до Изерберка а изъ Изерберка до Гадерберка и въ прогородѣ мы были сеймующи полняты недѣли. И какъ приѣхалъ Курѣнстръ Баварскій до Гадерберка и патеръ Патинъ намъ говорилъ ка де мы будемъ въ городѣ Винеусѣ и тамъ де ждите курѣнстра и поѣхали мы до Винеуса и въ Винеусѣ были недѣлю и твои Государевы грамоты Курѣнстру авианцу подали и онъ Курѣнстръ обрадовался и воздана намъ честь. И онъ Таргулій ему Курѣнстру билъ челомъ о денгахъ и ему Таргулію денегъ не дано не знаемо за что а явилибъ ему Тар-

гулию от него Курюистра даны были деньги и я бы что мне от посланника Баварскаго Израель Ория купил. А жили мы с ним Таргулием в Винеусе на моем харче четыре недѣли до послѣ того жил я особно в Винеусе четыре же недѣли. ...к тебѣ державнѣйшему Царскаго Величества от курюистра грамотах. А как я поѣхал съ Москвы и в проѣзде миѣ по разным городам до Винеуса стало всяких харчей и убытков и себѣ на корм и лошадям и что харчевался со мною Таргулий и челядников чотыреста шеснатцать еѣмков и от курюистра дано мне жалованья двѣсти дватцать пят еѣмков да пару подсвѣшников столовых серебрянных золоченных да от Курюистра дано мне на росплату отъ господы пятьдесятъ еѣмков тѣ еѣмки принял без меня тот торговой человекъ Тарголий и распечатал и из тѣх еѣмков миѣ отдал дватцать еѣмков и заплатя я от господы поѣхал Франкѣурта, а от Франкѣурта наймаючи почту до Сакса города Лепцика и из Лепцика до Бандабурка города Барлина а в Барлине был двѣ недѣли скорбен. А из Барлина до Гданска и в тѣх городах проѣзду было пять недѣль. А из Гданска до Торуна города прускаго а из Торуна до Аршавы а из Аршавы ѣхать было миѣ на Киев. И как я поѣхал из Аршавы в десяти милях швецкие воинские люди меня взяли и держали за караулом три дни и спрашивали меня какой я человекъ и я им сказал что я армянин персикской земли торговой человекъ и они швецкие люди меня оставили въ целости и никакой поруки миѣ не учинили. И от тѣх воинских швецких людей поѣхал я назад до Аршавы и в Аршаве сидѣл шесть недѣль, а из Аршавы поѣхал до Торуна а из Торуна до Малбурка. И ото Гданска до Малбурка по разным городам для проезде от воинских швецких людей было в проѣзде десять недѣль. И как я приѣхал до Мальбурка и пришел к твоему Государеву послу ко князю Григорю Ѳеодоровичю Долгорукову обо всем своем проезде объявил и он миѣ сказал милостивое слово и дал миѣ к тебѣ Державнѣйшему Государю письма и жил я в Малбурке четыре недели и он твой государев посол отпустил меня с Крыжевским до Шлотбурха. И от Франкѣурта до Шлотбурха учинилось миѣ всяких убытков и харчей по разным городам в проѣздах двѣсти еѣмков и из Венеуса от Курюистра грамоту и от твоего

Государева посла князь Григоря Θεοδоровича писма в Шлот-
бурхе подал боярину Θεοдору Алексѣевичю Головину. И
из Шлотбурха приѣхав к Москвѣ живу на своих харчах и
проторях. А твоего Государева жалованья и поденного
корму мнѣ ничего не дано и от того дального протѣзду
оскудал и одоужал великими долгами. Всемилоствѣйший
Государь прошу Вашего Величества Державиѣйший Царского
Величества милостивой Государев указ учинить чтоб мнѣ
от таких великих убытков и харчей в конечном разорении
не быть.

Вашего Величества нижайший раб Персиккой земли
армянин Назарий Арховичъ, декабря въ день 1703 году

(Սարսղարիսի) Պարսկապար Եստիսեց

(Մանկայի գրան. Дела армянские. 1701 июня 30—дек.
1703. Ծանրած է. 329 v.—330 v.).

№ 3.

ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՆԱՄԱԿՆ ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻՐՆ ԵՒ ԱԳԱՐԱԿՏԻ ԹԱՐԻՆՆՈՒԹԻՐՆ

Է.

Ի Անիմայ Մնա վրդէս սիրով ո՞ր հոգուն ծանիր մեր սրտէ
սիրեցե՞լ եղբայր պ՛րն ի՞նչ և պ՛րն թարգմուլի որ դուք ասիք
թէ մ'մ ինչ բանի ստուր գիրն պակաս չեմ աներ քանի որ դա-
ցերէք այսօր թա՛միս է քեզանից բ՛ գիր էհաս մինն ի լոկա
միան վէնա ինչ նեղութի՞ որ հանդիպելէր ձեզ խաղա, մ'յ ո՞
անգամ գոհութի՞ որ այս խառնակ մի՞նկին սալամաթ հասերէք
ի վէնն, ամէն մեզ պիտանմ' ըղկ'ցն գրեր էիր խիստ լաւ ես
արեր այն գրաքն ամենք ուրի՛ցն. գրերէիր թէ յարութի՛ եկրա-
թորի հր՛մուն տա շա՛ն զատայի միբղային մօտն վա՛ ազատութի՛
կ'մ այլ ինչ խաղ՛ր բերի համար կուգարկեմ, և էթէ ճշմ'տէ
խիստ բարի կ'տեսնա ապա խիստ առանձին տեսնա որ այս վե-
հագունից կ'մ այլ ոչ սքանց մէն մեր բանին քնաս չի հասնի
կու խնդրեմք որ խիստ լաւ մուղաթ լինեա ինչ նշանով մրդ գնալն
մեզ յառնեա. Հոկտեմբերի ամսին մին գիր ոգարկերս պոէն
պուրբն մարութին վր եկն էհաս խիստ ուր՛աջ. ինչ որ գրեր էիր

զ՝ս որդուն: Ապա այս տեղաց ամալիցն կ՝մ այլ ինչ մեզ պի-
 տանի սիրոյ խօսք ինձ էր չի գրեցիր, այն որ առանձին բան է
 դու միտ ամելով իմ գրին օրինակովն քո ձեռովն ինձ գրէ որ ես
 իմանամ թէ ինչ պէտք է մեր բանին ք՝ գիր հասեր է խալի պի-
 տանի բան չկար մէջն, կեցածն (sic!) չես կարցեր ճարտար գրել:
 Ասեր ես թէ մերայնոց խաղար կանէ ուղ՝րկէ, ես քան գրեց այլ
 առաւել հոգս կու քաշեմ չեմ կարել ճարել, առջի գիրն գրեր
 էիր թէ կողարկեմ ոչ եղև հնար իմ զ՝ գրին պատմութիւն քեզա-
 նից ինձ չերեկ. Աս մեզ գրին բերողն ե՞ւր ամիս պահեցի թէ առ
 քեզ դա ոչ եղև հնար, զ՝ ս այն պատճառն որ փոքագին տառց թէ
 ի հոռմ ուխտ կու գնամ. հոռմա անուամբն այս կողմէն հրամ՝ն
 չկա գնալ, այլ ինչ պատճառիւ կարէր գալ: հոռմա անու՝քն ոչ
 կարէ գալ, խիս (sic!) ա՛ծառէր բարի մարդ էր բայց ինքնահա-
 ւանս եւ այլ հաւատալի ոչ եղև փաստով չի հաւատցիր, որ զ՝ գրին
 մին պո՛տինի չէ հասեր ինձ, գնցի պատրուս թէ հաւա՞լի մ՝րդով
 ինք ուղ՝րկէ ոչ է առանձ (sic!), թէ պարս չէ այս խառն՝կ
 ժա՛նկին աշտպիսի բան ուղարկել չի լինի թէ դայ լինի և ձեր
 բանին պի՛տութի՛ն գա պ՛րտէ զստրաթին ուղարկել: Գրին զ՝ ք
 գրեր էին թէ երկուստ միասեղ բան՝ք քո հրա՛նքդ այս տեղն
 չէիր գիրն պահելով մեր բանին փառ էր գն՝ցի սպախար նիկո-
 լաին ասի առանձին ե՛կէ գիրն տեսա խիստ ուր՝իցս առաջ թէ
 առանց այս գրին ձեր բանն ոչինչ էր ահա այսուհետեւ խիստ
 բարի եղև ձեզ: Գրեց մեծին դախն զաւֆաւն, հրամայեւ էր նի-
 կոլաին թէ գնա թղթին բերողն տես թէ ինչպիսի է, դու և վրձն
 առանձին բացէք միջի ինչ եղե՛լն ինձ ուղարկեցէք. Մեծին
 հրա՛նս բաց՝ք և ստրաթին ուղարկեց՝ք զեւ մեծիցն պատճախին
 առ մեզ չէ հասեր, որ քեզ գրէիս Ահա ամենից թղթերուն սուր՝ին
 առ քեզ ուղարկեցի լինի ա՛վ որ մեծին հրամա՛ն որ միտ տիպ
 թղթերն (sic!) ուղարկեմ ինչպ՛ս որ գրած է այնպ՛ս կատր՛ս,
 ք՛նի որ այդ կողմին եղե՛լ մեծամեծ՝ց թղթերն չեմ ուղարկեր,
 այս կողմն չի յատնեա թէ սուրթն ուղարկերէ, և այդ տեղաց ա՛մ
 ինչ նշա՛րտ եղե՛լ ամալն առ մեզ ծանուցանես, որ քանի դուք
 զացերէք. ամէն յերկրէ խաղ՝ք կ՝մ ելլի եկե՛լէ տեսանեմ որ այս
 գրիս պատասխանին քեզանից առ մեզ գալն մի բառ միոչէ առ
 քեզ կու ծանուցանեմ զերն ժամ՛նկս փոստով հաւա՛լ չեմ, որ
 մեծամեծ՝ց թղթն (sic!) ի տեղն կու հասանի բայց մեր ոչ: Մեծ
 արծինն ինչ որ կու հախ՛յցէր ա՛յ տեղօք էտա, ինչ որ հանդի-
 պերէր նաւ՝րհին քեզ և մեր սիրեցե՛լ օրմօնէրին, նիկոլաին
 պ՛տմեցի, նա մեծին գրեց շատ խղճացերէք քո նեղութե՛ւ: Մերայ-
 նիքս խիստ թամազ արածէ թէ հնազանդ կ՛ցիւ որ չի լինի մեր

բանին մնա բերեք, կու խնդրեմք քեզանից պըն իսէլ որ մեր
 եղբայրակցե՞լ պըն թար՝ զին բանն սաղն հանէս և քանի որ կրո-
 դութի՞ ունիս իւրն աղաթ առնես, դարձե՞լ պ՛ր թարգլույ կաղա-
 շեմք որ վս ա՛յ խաթրին համք չի լինի թէ սպան՝ մարդը խո-
 ս՝ցն յուշ դնել և պ՛րն իսէլին հակա՛կիս քանի որ հակա՛կիս քո
 հոգւոն և շատ աշխտն՝ ցն կու հակակիս. Ա՛ծ որ քեզ սաղ պ՛նէ քո
 աշխտ՝ նքն չի կօրիր, քո մին մաղն թէ ևս թէ պ՛րն իսէլին ա՛մ
 վաճ՝ ոկնցի չեք փոխեր ժմ՝նկա սաղա հիմի դու գիտ՛կս որ կարո-
 դութի՞ չկա քո բարութի՞ փոխաբէնն լցուցանել. կու խնդրեմք որ
 ք՛նի կարողութի՞ ունիս խովաթ առս և հաշտ լինիս հետ պ՛րն
 խելին որ քո բանն աջողն լինի որ չի լինի թէ քո տուշմնին ծաղր լի-
 նիս. քո բարութի՞ գրեւէ՛ք բարեկե՛քն ք ևս առ մեզ գրածէ ա-
 զաշանօք թէ ձեզանից մի դատէք մինչև սաղամաթ առ մեզ հասանիլն
 որ մեք ն՛ք բարութե՛ փոխաբէն մ՝ պատիկ զխնդիրքն լցուցա-
 նեմք. Այսօր պարտ է որ մեք զպ՛րն իսէլ մեծացուցանեմք վ՛ս
 մեր շահակ՛նութե՛, և եթէ շակ՛նկինք վ՛ս մեր կու հակա՛կիսք,
 Պարտէ որ գրես այս կողմն ամենից առ ի մեզ շնորհակ՛լութի,
 նախ բարի պատու կլօվին որ առաւել մեզ պիտ՛նի է որ մեզ
 հանապ՛զ կու հարցն՛է սիրով և կու լսէ մեր պաղ՛տնցն. ք՛. սուս
 մեծ գունեղ խանին որ կու պատուէ գմեղ ամէն վազթի, թէ
 բազրատունն, թէ պ՛տրին, թէ նիկօլան, թէ փօտիաշին (Ք. 39 Վ.)
 կ՛մ այլ ինչ մեզ պիտն մ՛րդիք ինչպ՛ս որ դու գիտ՛կես ամենից
 քս (sic!) իւրաքանչիւր կօրէ մեծ շնորհակալութի՛ գրէ որ հասն
 թէ երախտամօտացեն. դատկին խանն ի տես գնացի ա՛մ ինչ
 կողմ՛է առ մեզ հետաքրքիր եղև իմաստութ՛ք ա՛մ ինչ ի մեզ
 պիտուն բանի, պատճ՛նն ի տեղն էառ ուրիաց՛ւ լի սրտի. և
 անքակտելի սէր ձգեց ի վ՛ր քո, և մեր բանին Այսուհետև մեր
 բանին հոգս կու քաշէ, ինչպ՛ս որ իւր որդուն, Այն վազթին քո
 անուանն ոչինչ կու հմրէին ա՛մ ինչ մեզ պիտան տեղիք, այսու-
 հետև ողորմութ՛ք ա՛յ քո ծածկեալ բարութի՛ հոշակեց՛ւ առ ի
 մեզ պիտանի բարեկե՛ցն. Հոգևոր իմաստութ՛րն իմացիր զա՛մ
 ինչ գրե՛լան, խաղարթար նիկօլաշին աւելօք շնորհակ՛լութի՛ գրես
 որ մըմնուոր մեծ շահակ՛նէ այժմուս առ մեր բանին և եթէ քո
 բարութե՛ հոշակելն ես վկանմ կու խաբեմ գրեզ, ինչպէս որ
 այժմուս ժամնկիս մարդիքն. լինի ա՛վ որ գաս բարով լսես
 տկանջօք, և քո մա՛ց անցած բաներն փօշէմանիս չարն և դրարին
 ճանաչես և կատ՛րե՛լ Հոգևոր բանին հասանիս, գէրն ճարտար
 և բարեւէր մարդն գիւր կօնտակիւն կու ճանաչուի, որ բ՛ անգամ
 ինձ գիրես գրեր մին միխթարակ՛ն ճարտ՛ք խօսք չկա միջումն
 մահանա կանես թէ չեմ կարել գրէր, քո մտօքն կասես թէ կա-

բողիմ ամէն բան մին պատճառիւ խարել և եթէ զիս խարես ա՛ծ
 ոչ կարես խարել, ա՛մ ինչ ի ձեռնսս ն՛ր է աջողութիւն, պարտ է
 որ ա՛յ ինչ ճարտար խաղար ինձնէ իմանան ես կու գնամ մու-
 նէթով նոցանէ իմանամ, ա՛ծ այդպէս ընկերատակցութիւն չի վեր-
 ցներ զու գիտ՛կես. Այդ քո թէպիւթիւն զէմ անշափ մեղօք լցե՛լ
 եմ, առ ի բանին խաթրին համբերեմք, թղթերն եթէ ինձ հնարք
 լինէ ուրախութ՛բ բոկոտեալ (ս.Վ) քեզ կու հասուցանէի. կու
 խնդրեմ ի քեզանից որ ինչ տաացեր ես այս տեղս վէզիւրին ջանք
 զնես որ սուտ չեղնուս, ա՛մ ինչ մեծ հրաման, մեզ պիտանի ի
 ձեռնսս նորա է ա՛յ ինչպէս որ կամի կարող է առնել այս մե-
 ծին մեծ բանալիքն ի ձեզինս է երգոր կ՛մի շատով կու բանա
 զմեր դուռն այլ ամենեքեանքն ոչինչ, ուտելոյ բարեկամք են.
 քո յուշանալն մեր բանին փնաս չի առներ թէք ինչ որ տեսես տեղն
 կատ՛րես. թէ տա տեղն բարեկամք կարես կատ՛րել օգ՛կնութիւն
 խիստ բարի է, թէ չէ այն իշխանին տուած քաւոնն ծախէ քո
 պակասութիւն տես որ մեր աշխատանքն չի կօրի:

Թէ ինչ առանձին խօսք ունես, թէ ինձ, թէ վէզիւրին, և թէ
 խանին, քո ձեռքովն միաք ենկով ինձ գրես որ խրեանց սրտի
 հաճելին խրեանց պատմեմ, զէրն ֆոնխի բառ գրեք էիր խանին
 թարգմանութիւն ոչ էր սրտի հաճելի երբ որ բաղրատունին մեզ
 պատմեց, բաղցր խօսաց կարքն. ի տեղն կարգեց ք, և ա՛մ ինչ
 յատնի բանն լաթինալար գրել տաա որ նիկօլանի կարէ թարգմա-
 նել և փաթրինը որն որ ձեռնառա է նա կու թարգմնէ:

Այսուհետեւ մեր կողմանէն միամտա կացիր և ա՛յ ճշմ՛բա
 բանին հետեիր որ քո մեծութիւն իմե՛կ և իմե ք՛սէ ա՛մ բարեկ՛մօք,
 և մեր եղբայր թարգուլին որ պաղի տկարաց-կու հաւատա մեղք
 մի համարեր իւրն այլ անգիտութիւն կու խօսի և կու հաւատա,
 եթէ հայոց թէ ֆռանկ՛ց կամ այլ ինչ աղգաց, վհկա ուսացք
 իմաստուն մարդկ՛նց, զու քեզ ն՛ց մի վստանա՛ր, և իմ գրին
 պատախնին իշխնին ձեռագրովն առ մեզ ուղարկես, և եթէ տունս
 կու բերես խիստ պտիւ զու ծանօթես մեծ՛ց թէ առջին գիրն թէ
 այս միտ ամկով ինձ գրես Մեր կ՛թղտն մին ցաւի է հանգի-
 պեր որ ի ա՛նէ իւր մտաց բանն մօտացեր է. գի ա՛ծ ք՛ մեզ է,
 (Ֆ. 40 է.) թորքի էլլի ժ բ ոսէէ զարգրել կառօցով որ զ՛ առջին
 պ՛րպ կու գնար խիստ պատուով ի ներս մտուց և ք՛ աղջիկ
 թաթարիցն էառ իւրն օտալղ տուեց. զեռ այստեղնէ. երբոր ա՛ծ
 տա դաս ինձի մին տաւ եւ սիմօնդ կու օ՛հու՛ր խնդրեմք որ
 բանին խաթրին հմ՛բ միամտու՛ր պ՛րն խելին ծառ՛ես որ չէ
 կորուստ ով որ ծ՛ոյէ կ՛ոնէ փոխարէնն: Բարութիւնն, Անդրեա-
 սին և քո տանն մեծի և փոքոյ և մեկ յիշող՛ցն ամենեցուն շատ
 սիրով ողջուն կու մատուցանեմք:

Ան մեծ իսափ տա պէշու եղեւ մեր յազդ անգամ իսափ
 փարիսեցի քրիստոնէից որ թէ մին սակաւ սէր լինէր այսմ
 բանի շարաքին մին թուղթ կողարկէի հարպաթ որ դ՛իմ մինն կու
 համէր. ցտակից մ'ող բարեկէմ չունիմք. մեծ բարեկէմ ա՛մ
 կարող դա՛րն մեր յերկինս ունիմք որ ի նա յուսացեցոցն կարող
 բանն ի յաւա[ր]ան հասուց'նէ. թղթին բերօղն դ՛ամիս է որ յեւէ
 դասցեր. ողջ լերուք ի ա՛ր Ամէն:

Թ՛վ Ն ա՛նձդ նոսմբերի դ՛:

Նամակի սկզբին գրած է Մինաս վարդապետի կնիքը՝ Յ՛ր
 Բ՛ր ծ՛ա Մինաս վարդապետ Կնիքի միջում՝ Աստածամօր նկարը
 և թւական՝ թվին ԹՃԽԳ*): (Հմմ. Եկար 11.):

(Մատեւայի դիւան. Дела арм. 1724 № 4. Листы разных
 духовныхъ и свѣтскихъ Армянъ, изъ коихъ оныя переняты
 въ Астрахани. ф. 39 г.—40 г.):

*) Այս բւականք. բնում է մեզ, կարող է նշանակել վերա-
 կանգնելու Մինաս վարդապետի կնանքի ստեղծագիծը: Մատեւայի
 հոգեւոր Սրեօղի աստեանին 1740 թին ներկայացրած իր մի բրբի
 մեջ գտնւում է Մինաս վարդապետն ասում է. „родился я въ
 градѣ Тигранѣ, въ Ассиріи, отъ роду имѣю 82 года; мона-
 хомъ сталъ въ томъ же градѣ въ монастырѣ св. апостоловъ
 тому назадъ 50 (sic!) лѣтъ, тамъ же поставленъ въ іеромо-
 наха архіепископомъ армянскимъ Іоанномъ, игуменомъ и
 архимандритомъ былъ черезъ 10 лѣтъ, а въ 1716 г. патриар-
 хомъ армянскимъ Авганскимъ Исаіемъ въ домѣ патриар-
 шемъ, называемомъ Кангасимъ (sic!), поставленъ въ архіе-
 пископы“. (Եւթիկին Արխիւ սւ. Բաւիտէստւոյա Տինոդա.
 Գործ № 161/358, 31 մարտ 1743՝ ֆ. 1ա). Այս ցուցմունքի համաձայն՝
 Մինաս վարդապետը պետք է ծնւած լինի 1658 թին. հոգեւոր
 կոչման մեջ մտած՝ 1690 թին: Թէ ո՛ր բւականքն է նա աբեղա-
 յական աստիճան ընդունել յայտնի չէ. սակայն վարդապետական
 վեղարի նետ վանան պարտեան պատուս պետք է ընդունած լինի
 նա աբեղա դասնալուց 10 տարի յետո միայն, յամենայն դէպ
 1700 բւականքն ոչ առաջ: Այս եզրակացութիւնը չէ համապա-
 տասխանում իրական տեւայներին, քանի որ արդէն իսկ 1699 թին
 գրած բրբերում Մինասը վարդապետ է կոչում եւ Ս. Յակոբա
 վանքի վանահայր: Սակայն երբ ընդունելու լինենք, որ Մինաս
 վարդապետի կնիքում ԹՃԽԳ=1694 բւականք ցոյց է տալիս հենց
 նա վարդապետական կոչում ստանալու տարին՝ օգտագործելով

ԱՐԶԵՒԻ ՔԱՐԻՆՈՐԻ ԵԱՄԱԿՆ ԻՍՐԱԵԼԻ ՕՐԻՐՆ

է.

Ա կայսր Լեոն⁶ զառիթնն, ստգծնց ի ցեղէ նիսննց մեծց ցրեւոց երկր⁷ զ թափօրակնէ, և Ա⁸ ծառէր կայսերէ:

Մանուգուսն լիցի առ մեր նրին⁹ զ բարեկամ իսէլ¹⁰ օրիզ, որ առ մեզ բ¹¹ միսթարակն քարակզ գրե¹²լ էր ևկն էնա կարգց¹³ ք

վեր բեռած ցալցմաններ, կարող եմ եմք: Գրե¹⁴լ, որ օրվառ ձեռնագրել է նա 1684 թին, իսկ վանք է մտել, 1710 թից ձուլվով, ոչ թե 50, այլ՝ 60 տարի առաջ, այսինքն 1680 թվականին՝ 22 տարեկան հասակում:—Նովոսիպոլսական աստիճան ստացաւ Միսնս վարդապետը 1716 թին. վախճանեց 1740 թ. մայիսի 12-ին. Մանկալում, նոյն տարւոյ տարիի 28-ին Ստամբուլի տաճարում, — „по проклятію публично армянскихъ ересей кои были написаны армянскимъ діалектомъ и ему, архіепископу Минтѣ, чтены во услышаніе обрѣтавшимся въ Москвѣ митрополитомъ Кутатинскимъ Тимоѳеемъ, чему и оный архіепископъ Мина послѣдовалъ чтеніемъ и къ оному сворочно поднісался“ (Անգ. f. 12.): Յուստոսիանոսին ընդունելուց յետո, իր կամքի նախաձեռն, Միսնս վարդապետը պէտք է որ բարձր լինի Մանկալում նրկոսի վարդապետի գլխի գտնելու յոնց օտեր նրկապետի վանքի զամբարանում. (անգ. fol. 19.): Իր կանխիկ կարգադրութիւնց վարդապետը կասեց „одну часть на погребение и поминовение въ греческомъ монастырѣ, другую нищимъ и третью-служителямъ“. (անգ. f. 20.): Փաստելն նա ստացածէ յառկացւելց ճգեի նովոսիպոլսի շրջանի շրջանի, որտեղ պիտի ստգծէին հանգանքի բազում արքեր, և ծառաք էր՝ աղաւաւ պատարաւ նովոսիպոլսականներ պէտքերն: Հետագեւական է, ի դեպ, Միսնս վարդապետի բազում գրեի ցալցակը՝ „Въ десть одна собранные евангеліе, апостолы, пророчества и пр. службы, въ кожаномъ переплетѣ, по золоту обрѣзъ, наугольнички мѣдные. Съ полдесть псалтырь въ кожаномъ простомъ переплетѣ. Требникъ въ простомъ переплетѣ покрытъ полосатымъ атласомъ, крестъ на немъ серебряный позументовый. Служебникъ. Въ четверть требникъ въ простомъ кожаномъ переплетѣ, обрѣзъ краской красною. Евангеліе въ кожаномъ переплетѣ, застежки серебряные. Ирмологъ въ простомъ переплетѣ. Часовникъ въ простомъ кожаномъ переплетѣ. Толковое евангеліе, 2 исповѣданіе вѣры на армянскихъ и латинскихъ діалектахъ, одно въ пергаментѣ бѣломъ въ пестрой красной бумагѣ“. (Անգ. f. 44v. — 45 r.): Այսպէս իսկ կարելի է եզրակացնել, որ Միսնս վարդապետը ժամանակի համեմատութեամբ իսկ ցատ նախապէս զիտարեան տէր պիտի եղած լինի:

խմաց՝ ք ըզքս բարութիւնն զոր քաշ մեծամեծօքն կառնես զօ՛ւ ը՛ մեզ, որ մեր սրտէ սիրեցե՛լ անդին զանձ, մեր ընծա որդուն բանն լի սրտիւ խայրաթ կառնես, և ծանուցերես մեծ ինքնկ՛լ եփ-բառօրին, և Ա՛ծասէր և քաշ մեծ իշխ՛նին լէքաօր փալաթին, քս զրիւն հաւաօցք. Մեր լի սրտիւ որ խրեանց անդարց մեծ հրամանն զեալին չի ընկնի, որ խիտ հիմանց բռներէք լինի ա՛յ խուլաթն առ ձեզ որ անժօռանալի կենօք ֆանք զնելով ընդ մեզ, և մեր սիրտ ճղեալ ընծա ճրաքն ընդ մեզնէ լոյս հետացն ըն, ի ձեր զօրեզ բարկ անշիջանկի լուսառու ֆահիւն զմեր յօւս մին ճրաքն առ ի մեզ լուսաւորէք, ինչպէս որ ձեր բարի միօթարա-կան խօսքն լսերեմ ուրախ սրտիւ կու հաւ՛ամ որ կու հասուցա-նէք մինչև ի յաւարտն:

Դարձեալ և եթէ կու հարցանէք մեր յերկրներուն աֆալն կ՛մ մեր բարեկամացն ա՛յ մեծ ողորմութ՛քն ամէնն մեզ խօլայ և բարի է էկէր ամ որ կամենա որ այս լմ խօցիցն զեզ առնէ, ամէնն բանն մեր ուղածօջն կու լինի Ամէն ինչ իապար մեղա-նից պակ՛ս հառնես Տ՛ր Ա՛ծ զձեր բանն առջնորդեցէ եղիցի Ամէն. Թ՛ջն ա՛ճծ՛դ նսեմար. զ՛.

Հասցի՝ Israel Org. Կնի՛ք արձի քանդակով.

(Մոսկւայի զիւան. Дела арм. 1724 № 1. Выписка кратчайшая изъ дела о приѣхавшемъ изъ Персіи въ Астрахань Капуцинѣ Патерѣ Іоаниѣ Баптистѣ Рошефортѣ и Армянинѣ Ильѣ Мушекѣ etc. „G“. К 22/14 № 2 fol. 90.).

№ 5.

ԱՂԷՔՍՍԱՆԴՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՉՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ԹՈՒՂԹԸ (ՊԵՏՐՈՍ ՄԵՆԻՆՆՔ)

Է.

Ե՛ր Ք՛ի ծառայ Տէր Աղէքսանդր կթղկու ա՛մ հ՛յց և Պա-րիարզ Վաղարշապատու. լուսակառոյց և ք՛սամատոյց, երկնա-նման և հրեշտակարնակ, որրոյ Աթոռոյս էջմիածնի՛:

Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան և նամակ պահ-պանութե՛ն.

Ընճրէք Առաքելական, հանդերձ ա՛ծային բաղմապատիկ

*) Եզեանի ժողովածի մեջ № 159 ներս նրատարակւած է սրա ուստեքն բարգմանօրինը:

օրհնութ՝րն, և նախախնամական զթութ՝րն, ի վերայ բարեպաշտօն և ք՞սիւ զօրացեալ Ա՛ծասէր թաղաւորիդ Պետրոսի և Ալէքս՛նոսիդ և քոյոցն ամ՛ի ի տ՛ր յ՛ս:

Շնորհք, սէր, և երկնաւոր խաղաղութի՛ւն յա՛յ հօրէ ամենակալէ, Գթութի՛ւն ողորմութի՛ւն ի փրկչէն մերմէ յ՛է ք՛է: Պարգևք ձեր և զեղմունք առատարաշխ յամենաւոր հոգւոյն կենարարէ, իջցէ և հանգիցէ ՚ի վերայ քոյ, եկեսցէ և բնակեսցէ առ քեզ յա՛մ ժամու Ամէն:

Այլև Զոր տ՛հնութի՛ւն ա՛ծային, և աղօթք ս՛ր ա՛ծածնին, և Յովնանու կարապետին, և սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային, և սրբոյն Գրիգորի մերոյ լուսաւորչին, և ա՛մ սրբոց երկնաւորաց և երկրաւորաց, միշտ և հանապազ եկեսցէ և հանգիցէ ի վ՛ր քոյ, ՚ի տուէ և ՚ի զիշերի, ՚ի նստիլ ՚ի տան, ՚ի փնալ ՚ի ճանապարհի, ՚ի ննջիլ և ՚ի յառնել, և յամերամ ժամանակք ամէն: Այլև փրկեսցէ և ազատեսցէ զքեզ ք՛ս ա՛ծ մեր յա՛մ փորձանաց երեւելաց և աներևոյթից, յանօրինաց, յանիրաւաց, ի նենգաւորաց, ի չարեաց, ի պատուանաց, ի հերձուածողաց, ի կեղծաւ՛րց, ի մարդաղէմ զազանաց, ի սուտ սիրելեաց, և յամ յորոգայթից հոգոյն և մարմնոյ ամէն: Այլև օրհնեսցէ զքեզ տր ած մեր, և տացէ կրկին բարութի, առատութի և լիութիւն, խաղաղութիւն և խնդութիւն, առողջութիւն և կարողութիւն, զօրութիւն և արիւնքութիւն հաստատութիւն և անշարժութիւն, անխռովութիւն և անսասանութիւն ուրախութիւն և քերկրութիւն, և յամենայն բարի իրաց յաջօղութիւն և կատարելութիւն, ամէն:

Եւ ընդ շնորհագեղուն և ա՛ծապարգև օրհնութեան և սիրոյ առիթ նամակաւս ծանուցումն լիցի վերայ գրեալ Պետրոսի և Ալէքս՛նոսիդ Քանգի այս մեր սիրելի որդի խորայն անուն զեսպանս հանգիպեալս ի ս՛ր և ք՛սաէջ Աթոռ՛ս, զոր և մեք սիրով և մեծաւ ուրախութեամբ ընկալաք. բան զհալին աւելի սէր և ընդունելութիւն արարաք, և քո հրամանոցդ որպիսութիւնն, և կատարեալ սէրն որ ունիս առ յազգս մեր՝ ամէնն մի ըստ միօջէ պատմեաց մէզ՝ և մեք ուրախացեալ ցնծացաք և քո հրամանքդ օրհնելով օրհնեցաք զոր տ՛ր ա՛ծ զքեզ հաստատ և պայծառ պահեսցէ ՚ի պարծանս ազգիս քրիստոնէից, Բայց մեր սիրելի որդի և եղբայր խորաշլիս զնալն և դալն ՚ի պարսկաստան, յոյժ զարմացոյց՝ ամենեքեան, տ՛ր ա՛ծ, յ՛ս ք՛ս և սա ընդ երկայն աւուրս արասցէ՝ և քո հրամանուց շուք և շուաքն սորանէ մանաւանդ քրիստոնէից ազգէս անպակաս արասցէ, և քո հրամանքդ ընդ երկայն օրօք պահեսցէ, և զօրացուցանելով զօրացուսցէ, ի վերայ թշնամեաց քոց ահեղակերպս երեսեցուսցէ, և թշնամիք քոյ

ի ներքոյ պատուանդան ոտից քոց կոխանա արասցէ, տ՛ր մեր
յս ք՜ն զքեզ թև և թիկունք լիցի յա՛մի յաջողմանց, և զերևելի
և զաներևոյթ թշնամիս քո հալածականս արասցէ, որէ ա՛նհալ
յաւիտեանս ամէն. Հայր մեր որ յերկինս, ա՛նձը, թուռջ, յունիս
ամսոյ. է՛, զրեցաւ.

Լուսանցում կեիմ՝ մեջտեղց Գրիստոսի նկարը. փոքր արջա-
նակի մեջ փորագրւած է՝ Թ՛ի ծ՛ռ Աղէքսանդր վրդպա Ղլյցի
ՌճԻԵ: Մեծ արջանակի մեջ՝ Տր Աղէքսանդր կթղկա ամ. հյց և
պարզ վզըշտախ մայր Աթոռոյն էջմիածն ՌճԾԵ. Կոնդակը գրւած
է հասարակ քրիի վրա: Մտղիանկարով գրւած է ՎԵ՛րս սկսւածքը:
«Կրդիւս» բառի վրա նկարած է կարողիկէն:

(Մոսկւայի գիւան. Дела арм. 1707. февр.—1711. № 11).

№ 6.

ՍԵՒԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՕՐԻԻ ՊԱՐՏԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Պատճառ գրոյս այս է որ թիֆն ա՛նկր ապրիլի ի՛ մօսկօվումս
գողթան զաւատէն յազարակնցի զասպարի որդի մէլքումս մազար
շիննցի վ՛ս էս ջահզան որ մ՛սկր մէլքումիս յեղրայրք թարգու-
լին. բաղդասարն և յարու[թ]ի՛ն մեք դ՛ յեղրայրս էսդի մ՛ր
տարով յառէջ յէլլի յիէլ օրօցն սանազով թէ ձեռաց թալ՛պ
գ՛գնեք. էսքան տարիս դարբէզար շուռ եկինք ողորմած հոգի
յի՛էլին հետ վ՛ս մեր թլ՛պին որ բալքի թէ յինք առնէինք. խօյ
մեր յեղրայր թր՛ղլին իւն աղայ անդրիասին հետ դիտդօրֆ յիէլի
ձեռնէն արգ էին տվել յիէլին բռնել տվել, զավի ընկել փարայի
կէս յիքմին սարտկիցն յինքեն առել մեր էլ գնացին[ք] հասանք,
ն՛ք ֆռանկստան մնացին և ես մեկքումս, բաղդա՛րս և յարութի՛ն
յիէլին հետ սար՛ր մեր պարտկն ն՛ր հետ գնցինք աջամատան.
ճանպ՛րին մեր յեղրայր յարութի՛ն էլ մեռաւ. վ՛ս մեր մեղացն.
և մեր յերկրմ՛ն մեր բ՛ յեղրայրս յիէլիցն և մին փարայի էլ կէս
յիքմին նաղգ փող առինք տվինք մեր խանայ բօրջիքն և մեր
ա՛մ խորճարդն և պի՛սութի՛ն տեսինք և յի՛էլին հետ յեկինք
հաշտարխան որ գայինք մօսկօվումս մեր պարտկի մնցի լն յիէլէն
լինք առնք խօյ ամ մեր մեղացն բարկացաւ հաշտարխան յիէլ
օրի էլլին առ ա՛ծ փոխվեցաւ և յի՛էլին յեղեալ ապրանքն որն
ծօվումն նալիւրն կոտրւեցաւ և, ապրանքի՛ կէսն տեղն ծօվումն
կորաւ և փչացաւ և այլ մնացեալն ըստաի յերկրումն մեծամեծք
փչացուցին և որն թգ՛ւրկն քաշեցին յինք առին զր՛յ թգ՛ւրկն էլ

փող կայր յիշին հետ. ապա մեր բ՛ յեղբայր մէլքումս և բաղ-
դ՛արն յիշինք մօսկովումս մին բ՛ պարի դարբէղար անացինք նայ
էլան մինչի թղւորին արգ տվին[ք] պարտականերս ողջ ով ոք
որ յի՛շէլէն թլւ պ գղինք յետոյ ողորմածն ա՛ծ դուք զծեց թղւո-
րի սիրան և թղւորն յիշի պարտականերին ողջին էլ մին ողոր-
մութի՛ն արեա և մեզ բ՛ յեղբօրս մին օ՛ թմնի՛ջուր բնկած և
յերած փասփուշ յիրմին տվին և մեր քուլի օն՛դն և դրերն յինք
առին. յետ մին քանի օրէն ա՛յ բարկուն հասաւ իմ մէլքումիս
մահրում յեղբայր բղդ՛արն մօսկովումս առ ա՛ծ փոխկցաւ. և
վերոյ մէլքումս թղւրկն տված ողորմութի՛ն մին օ՛ թմնին
թանխու տված ջոթեղէն քուլիք մինն մօսկովումս յիրմինի հետ
բաղար դրի որ վեռում զնում մեր յերկիրն. մազարսէս ջահան
շինեցի որ մեր յերկրումս մեր պարտականերն ինձ մեկքումս
նեղութին հաւան և առնն ոչ թէ յիշէն քոյ թ՛մմի պարկն յինք
էս առել վերն ամ գիտէ, վայրն մարդէք որ թղւրն մեզ մին
փաթ՛ի ողորմութ՛ արար օ՛ւ պ վերոյ գ՛րծայ. վս այ սիրոյն ով
որ մասկուրիս գիտակ այ ներքոյ ձեռ զնի և մ՛րէ այս իմ մ՛սկր
մէլքումիս ձեռաց գիրն և միրնայ. եղև վերջ.

(Մոսկւայի գրւան. Дела армянск. 1724. № 1. „G“. К 22/14
№ 1. fol. 47).

№ 7.

ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ 17-Ն ՄԱՏԻՍԻ 1714 Թ. ՆԱՄԱԿԸ
ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՔԱՆԱՆԱՅԻՆ՝)

է.

ՌՃԿՊ. մյ՛սի մէ՛ ի փէթապուրոզիս

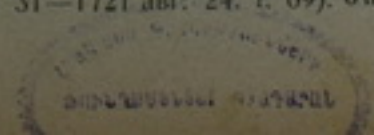
Բի՛ ծո՛յից ծո՛յ մինս վր՛դէ սիրով ո՛ր հոգւոյն ողջոյն կու
մ՛տուցնեմք մեր եղբայր տէր Աւագիդ և մերայնոց սիրելոցդ
Ահա անց՛լ ամսին գրել էր եղբայրութի՛դ առ մեզ թէ քո կեն-
դանութե՛ և յամելոյ աֆալն մեզ չես գրեր. Այս յերկրի աֆալ

*) Այս եւ յաջորդ նամակի ստացողը, որ կոչւում է «յերե-
ւանցի յԱկսի ողի գեղդին Կաղխտոյ Աւագ Բանանայ» կամ «Յով-
հաննէս Թակոբեան աւագ կոչեցեալ նայոց Բանանայ» (սուսերէն
փաւեագրեում՝ «армянской попь Иванъ Яковлевъ Араратскій»),
ջուղայիցի վանառականների հետ նամակաւ փայով Մոսկւա մեկ-
նեց առաջին անգամ 1705 թ. (Дела арм. 1720 окт. 31—1721.
авг. 24): Նրա այդ նամապատգուրեան նպատակը յայտնի է

494
255

ձեզ մէկումէ որ օրէ օր ձգելով ոչ եղև հն՝ բը շուտ դալ թէ ա՛ծ սաղ պահէ ակն ունիմք այսուհետև զսիրեցեալքդ իմ տեսանել և երախտաւորցդ շնորհակալութի՛ւն տանել. Ահա այս հարկէ քո եղբայրութե՛ւ վր որ երթաս մեր սիրեցի՛ւ պ՛րն պողոտն և պրն աւէտն վեր առն՛ւ զնէք մեր խօնա սէֆերին կուշտն որ ձեզլ մէկումէ որ իւր հիւ՛ պօլն ի՛ն թ՛մն սաղ փող տալիքէ և այլ ինչ մնացե՛լն իւր հետ յերփոր դանք ա՛վ իր հասպն կու տեսանեմք. հէլպէթ հէլպէթ շաղափաթ անէ սա տէր Աւքին որ իմ ոսկու փողն հասուցանէ պ՛րն յովանիսին որ թախ՛նձանօր ինձ գրե՛լ

դառնում իր տւած մի բացատրութիւնից „прежде...армянские кумпанейщики, которые прѣѣзжали въ Москву для торгового промыслу и они привозили съ собою священниковъ и оные священники поѣхали съ ними“. (Дела арм. 1722 фев. 15 ф. 28); 1706 թ. Յակոբեանի Բաճանցի վերադառնում է հայրենիք, իսկ յաջորդ տարին „для поданія миру и антимин[и]су“ կրկին երեւում է Մոսկւայում (Անդ): Նոյն տարին, հայ գաղութի կրօնական պետերը հազար և ևս, Ամստերդամ մեկնելով, մնում է այնտեղ մինչեւ 1709 թ., որից յետոյ Ադրբայճանի կարողութիւն հրամանով վերադառնում է կրկին Մոսկւա (Дела арм. 1720 окт. 31 1721. авг. 24. ф. 62) եւ հաստատւում այստեղ՝ ժառանգ Բաճանցի պաշտօնով: Թեբեւս նորից վերադառնաւ Ամստերդամ, երկ այնտեղի վանականները չը հակառակէին. (Անդ. ֆ. 94): Հաստատւելով Մոսկւայում Յակոբեանը մտերմացւում է Միքայ վարդապետի հետ, մինչ այն աստիճան, որ վերջինս նրան իր էադաֆական ծրագրերին է հաղորդակից անում: Փաճանցի 1719 թ. տւած մի ցուցմանից երեւում է, որ դեռ եւս 1707 թ., գլխով Մոսկւա, «զաղտնի գործի» համար, Բաղաֆական բովանդակութեամբ մի «մածկագիր Բաճանց» էր բերել իր հետ: „Какъ я прѣхалъ съ вышеозначеннымъ писмомъ тотъ Минась вартабеть меня задержать въ Москвѣ не пустилъ меня ѣхать въ свою землю а приказалъ мнѣ всякіе случаи для секретного дѣла что слышать и знать все доносить ему вартабетьу. И по сіе число что зналъ и слышалъ ради секретного дела что позналъ противникъ и непріятель все доложилъ ему“. (Дела армянск. 1719. мая 30 ф. 6. г.): Նրկու եկեղեցականների կապը յայտնի է դառնում նաեւ նրանով, որ Յովակիմ արքեպիսկոպոսն իր կրօն հեղափոխների համար մեղադրում է ոչ միայն Միքայ վարդապետին, այլեւ՝ Յակոբեան Բաճանցին (մմ. Յաւ. № 13. ալիւ Դեա арм. 1720 окт. 31—1721 авг. 24. ф. 69): Մոսկւայի գաղութում իր

ին թէ կու գնա և մեր խալիֆի մարտի ամիսին էր որ պէտք եմք տալ որ նր բարութեմ փոխընդհանրութիւն մեզը չի լինի. մեք ելնալու ժուկն խօսաւ սէֆրն կանչեցի թէ տա ինքն ասաց թէ յետջ ասէրիւր թէտէրուք կէնէի տալ. Այժմու իմ ձեռագրօվս և մօհրօվս դուք ինձ ալլահ վէք [] ի ձեզ հասնին ինձ հասնելէ հէլպէթ որ լեթթն (fol 16 v.) խօսաւ սէֆերիցն առնէք և խոսակոյ փոյն պէն յովանիսին հասուցնէք. մեր ազաւածատուրին ապագրեցի թէ խաֆիլ մահ ու կեանք է որ յամենաք խօսաւ սէֆերիցն առնալ տացես պարտաւորցն մեք չի կարցը շուտ դալ և խօսաւ սէֆր չէ տուեր: Այժմու դուք ինձ վաքիլ ի ձեզ հասնին

դեմ սկսած նախաձեռնի իսկ Յակոբեանն իր քաղաքական գործունեութեան նետ է կապում. «А нынѣ (1719) по Москвѣ люди которой непріятель есть видять что я ради секретного дѣла хожу съ Минасомъ вартабетомъ вместе и его слушаю а они хотя меня нижайшаго съ Москвы сознать таскаютъ и уличать напрасно безвинно Для того непріятели той тайной дѣло хочеть уничтожить а мнѣ ради того секретного дѣла не можно ехать в свою землю подъ опасеніемъ смертныхъ язвы потому какъ знать въ нашей стране которой непріятель и меня разорять и зубъ точать». (Дела арм. 1719 мая 30. ф. 6 г): 1722 թ., երբ Մինաս վարդապետի եւ Յակոբեան քահանայի մէջ տառաջացած բիրտօճացութիւնների հետքերն են հետախուզող զաղտնի տեսանիւն՝ քահանան եւ իր որդին Մոսկւայից անտուրկով անանձնացում են ռուսական վանքերում: Շուտով ազատութիւն ստանալով, որդւո մահից յետո, Յակոբեան քահանան վերադառնում է Մոսկւա՝ քահանայագործութեան նետ միտսին գրկելով նաեւ մայրաքաղաքից հեռանալու իրաւունքից. (Дела арм. 1722 февр. 15) Մոսկւայում 1725 թ. Յակոբեանը մի քնդարձակ բուրք է ներկայացնում Պետրոս Առնի անունով, որով ի շարք ալլ յանցանքների մեղադրում է Մինաս վարդապետին նաեւ հռոմէականութեան մէջ. (տե՛ս. Բ. 28 Դ. եւ նետ.). քե ի՛նչ հետեւանք ունեցաւ Մինաս վարդապետի այդ ամբաստանադիրը՝ չի երեսում գործերից: Ինչ վերաբերում է Յակոբեան քահանայի դեմ Մինաս վարդապետի բռնած քննաքննի՝ կասենք, որ դա մեծ նմանութիւն ունի այն վերաբերմունքի նետ, որ ունեցաւ վարդապետը մի երկու տարի առաջ դեպի ջուղայեցի Յովակիմ արեւայիսկապոսը (նմմ. Յաւ. № 13 ժան.): Երկու դեպքում էլ քննաքննան անձնական շարժանքը դուրս է գտնել քաղաքականից եւ որոշել, քե ո՛րն է դրանցից պատճառը, որը՝ հետեւանք:

ինձ հասկէ. Ահա քեզ կտանմ խօճա սէֆէր որ այլ և այլ չէնէս և
այդ փողն տաս առնց պատճառի որ չէ ազէկ քո անու"ն թէ մեր
աս"նն եղերէր որ փօփօլին տային որ նորն է մեր փողն դուրս
գար ա՛ծ զիտ"կ է որ ես աւելօք քո խաթրն կուշահէի կու
խնդրեմ որ առնց ձանձրանալու տաս որ ոչ որ մարդ մեր մէջ
անհամուժի՛ր րան չիմանա և Ա՛ծ իւր առ"տ զանձիցն քո պկտու-
թի՛ր լցուցանէ Ամէն:

Նամակի հակասին խիտմ է Մինսո վարդապետի կնիքը
(նմմ. Յաւ. № 3): Ստացողի գրով համակի վրայ մակագրած է՝
յուներսի ը'ին հասաւ մօսկօվուսն:

(Մոսկւայի զիւան. Дела арм. 1716—1717. № 4. Армян-
скія писма священника Авета съ Армяниномъ Назаровымъ
партикулярныя. fol. 16).

№ 8.

ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ 3-Ն ՅՈՒՆԻՍԻ 1714 Թ.

ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ

է.

ոճկ"զ յուներսի գ" փեթապուսի

Քի նուաաս ծա"յ Մին"ս վրդէս սիրով ա"ր ա"ր հոգւոյն
բազմապ"տիկ շնորհակ"լութ" գուհա մ'տուցնեմք ա"յ որ քո եղ-
բայրու"կ աէր աւարիդ հոգէական սիրոյ քարտէզն է՛նա պ"րն
յօվանիսօփն յուներսի գ"ուսն կարգաց"ք զինչ անցկց"ին իմց"ք ը"
կարգին որ կու հայցեմք ա"յ որ այնպիսեացն դարձ տա. և այն-
պիսեացն գործի վ"րձն ի ք"է տանելոցնն անհատելին: Ահա պ"րն
յօվանէսն երեկ և մեր պօեսայր կրաֆն այս տեղն չէ որ տանեմք
թէ ինչ հր"նն կառնէ պ"րն յօվ"նիսին հ"մր այս քանի օրն կու
զա լինի ա"վ պօլա մին բարութի" առնէ. մեր բարի ազգն թէ
միաբան լինէին առ ի սէրն բարութե"նէ այդպիսի անէզէթ և
թեթութի" չէր անկնիր մեր ազգն դ"ց մէջ. որ իմ"ց պ"րն եղիա-
զ"րին հ"մր թէ ինչ հալէ ձգած զխեղճն, թէ միանգամայն մեր
յազգն միբն"րն լինէին ինչ փակտութի" որ արձեն թէ Արխան-
ցկա թէ մօսկօփն թէ աշտր"խն և թէ ճանպրհն"րն որ թզ"րն
ինքն ճշմ"րան իմն"ր շ"տ բարութի" կու լինէր և էզէթ մեր
յազգին. մէկզմէկ խօշամատի և պկ"ս ոչինչ համ"րելով. Այսուհե-
տե հաստ պ'կտութի" գ"լոց է օրին"կ. ինչպ"ս որ կերևի: Մեր

սիրեց՝ ի տէր եղբայր քո տէրութեան՝ զընդէս էս՝ ք թէ պր՞ն պողոտն
և թասալի որդի պ՞րն աւետն երեքեանքդ զնէք իմ թղթովն խո-
ճա սէֆէրիցն վերա եղ՝ լն՞ թ՞մն փողն առնէք ինչ որ թղթումն
գրե՛լիմ ախպ՞ս առնէք ինձ այն պտ՞սինին չես գ՞րել մեզ-
խնդրեմ որ այս հրմնն կ՞տրօղ լինէք:

Դարձ՝ ի մեր ա՞ծատուրին հրմ՞ն տաւ որ մակարի գնաւ և
շո՞տով յետ դառն՝ ինքն տունն յապօղ հետ չի բեր՞ք. Անփորձ
ողին հաւա՞լով մեր հետ վեր առ՞ք շատ բանի համ՞ր պ՞կսութի՞-
նդ: որ ոչ կ՞րեմ պ՞տմելս մեր սիրեց՝ ի տիրացու յակօրին մէզնէ
ողջունե՛լ, և ասես թէ մեծ պ՞րն աւաքն կու հ՞րցնէ մեզնէ ու-
րց՝ ի կու կ՞մի խափախանա բանէցնէ ասում է թէ քանդոր տուած
տօնդն ժ՞աւելի կու դ՞տեմ. և այլ անդգ՞մութի՞ գրուց շ՞տ.
մեր փողին համ՞ր որ աւ՞քն էաւ դ՞քս՞կ և տուեց պ՞րն աւետին
և պ՞րն պողոտին որ մեզ խօսք և երթմամբ հաւացուց (sic) թէ
լն՞ թ՞մնի ապր՞նք ունիմ եղբայրս վեր՞ կաց որ տա ծախել և քո
փողն ինչ որ թէմէկսունէն գրունէ՛լ է իւր սէրով՝ բոլին տիրոջն
հասնի. հիմիկս սա պոյնդդոյն ալլալլութի՞ կու խօսի, որ ինձ
այլ պ՞րա չէ աշտղխի անդգամ՞ցն և ուխտ՞ցնց հաւա՞լ (fol. 17 v.)
կամ այլ ընդունել. ես ոչ թէ սորա հաւաացի այլ մեր սիրեց՝ ի
տիր՞ցու յակօրին որի հարց՞նելն ինքն վկայե՛ց թէ ի ժ՞մնին
անպ՞տեմ պ՞րաւ գփողն հաւուց՞նել որ իմ եղբայրն ճշմ՞րտ մէկն
է. հիմիկս մեզ՞նէ ալլազունե՛լէ և բաղմպտիկ պ՞տճուլէ թէ ինձ
գար՞ր և քեզ շահ՞կն չէ քեզ մօտ մնալ. ես եղբօրէս և այ-
վազէն գիր կուտամ բերել որ սենէտին զլ՞խն փողն քեզ հասու-
ց՞նեն ես աշտուհետև ս՞րա չեմ հաւատալ ապա իւրն եղբօրէն կու
հ՞ւտմ ինչպս ող իւր խաթրին հ՞մբ տա՞ք. թէ գիտ՞կեն որ իւր
զլ՞խովն կարէ փող դատել կ՞մքն իւրն և իւր եղբօրն է, և թէ
ոչ իւրն գիր գրեն որ գա իւր տան էրվան և մին բանի վերա
հաստատն որ չի փճի այս տեղանն և իւր ընտանիքն խեղճ
առնէ, ինձնէ անմեղադիր լինին որի հաս՞լ ժ՞մնիկն ինչ գատու-
ա՞նով որ իմ վ՞ր մեզ՞ գրանք գատու սորա արա՞քսելն ես թօհ-
մէթլի լինիմ. նօրէրն վ՞ս շահ՞կնութի՞ համ՞ր կու բանեն ոչ թէ
նենգութեմ: Ապրիլի ի՞գրին մեզնէ հրժար՞լէ ոչ գիտեմ ինչ մա՞ց
վ՞ր լինիլն. գիշերն կու գա մեր աղաուց մօտն կու ննջի և ցերեկն
իւր բանին վերա՞կու կօրի իւր եղբօրն ասես որ հուքն քաշէ որ
իւրն կ՞մ տանն մեղք չի լինի:

Դրձ՝ ի խօճա սէֆէրին և պ՞րն պողոտին և մեր սիրեց՝ ի թէ-
սէլի որդի պ՞րն աւետին, և խօճա եղիաղ՞րին, պ՞րն շահվէլուն
և համ՞տնցի մահտեսուն և մեր սըկըլթար սիմօնէրոյն և պրն
աւետին, գրիգորին, շահինին, մահտեսուն. մեր խօճին ասես որ

խանին փոքրաւոր՝ ցն մեծի և փոքու սիրով յուժ ողջուն առէն նառվեալն և մեր եղբար բաք՝ բառունին որ չը լինի թէ մեր կողմէնէ այն բանին համար ֆիլքիւր քաշեն ա՛յլ ջանք կու գնեմք որ ի ժամին իւրնց բարութեան փոխընէն հառուցնել անարատուն՝ որ չի լինիք ամօթի և յ՛լ մեզ հրցնող՝ ց մեծի և փոքու սիրով ողջուն լինի ա՛յլ որ ուր՝ խոթ՝ քո եղբայրութե՛դ սիրոյ փոխ՝ բէն հառուցնել ա՛յ տու՛ծէն ը՛ կարեաց մերոց ողջ լեր ի ա՛ր Ամէն. մեր թէրի զր՛ն լիով կ՛արեաւ:

Հասցե՝ Հասանի ի մայրաքղ՝ քն Մօսկով ի ձեռն հաց քահանայի Տէր Աւագին, հասուցանողն օ՛հնի ա՛յ. Ամէն.

Նամակը դրօժմամ ե Միմա վարդապետի կնիով (նմմ. № 3): Ստացողի ձեռնով նամակի վրա նշանակում է՝ յունիսի ի ումն հաւաւ մօսկովումս.

(Մոսկւայի դիւան. Дела арм. 1716—1717 fol 17).

№ 9.

ԱՍՏԻԱՄԱՏՈՒՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ ՌՈՒՍԱՍԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻՆ

Է.

Ե՛ր Ք՛ի ծառայ Տէր Ա՛ծատուր կ՛թղիկոս Ա՛մ հայոց և Պատրիարք Վաղարշապատու Լուսակառոյց և Տիրանկար Սրովբէական և Քրովբէապար Ս՛րյ Աթոռոյս Էջմիածնի:

Յօրմէ ժամանեալ հասցէ գիր ա՛հութե՛ և նամակ պահպանութ՛ե Շնորհք Առաքելական և հանդերձ Ածային բազմապատիկ ահութե՛ն և նախախնամական գթութիւն ի վ՛րյ Ա՛ծախնամ և Ք՛ապուակ ա՛հեալ բոլոր յերկրիդ՝ Մոսկովու, և Դորին եղե՛ալ Լուսաւորշապատան ա՛մ Քրիստոնէից, Տերամբ զօրացեալ վաճառականաց, և բնական, և ընդ ձեզ եղելոցն ա՛մ չափ՛ւ հասակի հաւատացելոց ի ք՛ս յ՛ս Ա՛ծն մեր Ամէն: Շնորհք ընդ ձեզ և յերկնաւոր խաղաղութի՛ յա՛յ հօրէ Ամենակալի և ի Տ՛նէ մերմէ յ՛նէ ք՛ս և ի ս՛րյ հոգւոյն կենարարէ և առատածաւալ ամէնունակ շնորհարան ըրարեմար ողորմած գթած պարգևատու ձրբատու մարգասէր յէից և բոլորից փրկչէ Ամէն: Այլ և ա՛հնեսցէ զձեզ ա՛ր Ա՛ծ և բարդաւանեալ զարդարեսցէ հոգւով և մարմնով և ա՛մ գոյիւք և օրըստօրէ լցուսցէ՛ փառօք պատուով և արգասալիւր ճոխութ՛ր. և իրբն զորթս և օ՛պս զոսոս սաղարթախիտ

և պաղաղից զրահաւ տնկեալ ի զնացս հողոյն վտակաց կալ մնալ ձեզ խաղաղական կենօք պարագայց աճօք, յամերամ ժամանակօք, լի ուրախութ՝ք և խնդութեամբ, Ամէն: Զոր ա՛ռութի Ա՛ծային և աղօթք Ս՛ր Ա՛ծածնին և Յովհաննու Կարապետին և Սրբն Ստեփաննոսի նախավկային և Ս՛րբն Գրիգորին մերոյ Լուսաւորչին, մինչև և հանապազ ընդ ձեզ եղիցի և լիցի Ամէն:

Եւ ընդ Ա՛ծապարզե և շնորհալիզուն ա՛հութե՛ք զրոյս ծանիք լուսածնու[ն]դ հարազատ զաւակք Սր Էջմիածնի և սիրելի որդիք մեր ի տ՛ր, Զի զրէ իմաստնացեալն ցա՛յ Սողոմոն թէ որդի իմաստուն ուրախութի՛ք է հօր, և որդի անմիտ տրամութի՛ք է ծօր, զոր և այս այժմս ի մեր Սիրելի Որդի և Մեծի Ա՛ծաւջ Աթոռոյս հարազատ ծառայ Մինաս վրդապետս է, զոր և ա՛ծատուր իմաստութիւն իւրով խորհեց՝ւ և եկն մեծաւ հաւատով փափագանօք և խոնարհութ՛ք ուխտ և երկրպագութիւն Մօրս լսոյ Հայրապ՛ական Աթոռոյս և տեսութի՛ մեզ, որ և ընկալնք բազում սիրով և միտիթարեալ ուրախացաք ի միմեանց, շնորհօքն Բ՛ի, ոչ սակաւ ըստ մեծի մարդասիրութե՛ մերում: Վ՛ս որոյ և այս զիր վկայական և իբր նշան Սիրոյ և առիթ ա՛հութե ի Մօրէս Լուսոյ ամենայն եկեղեցեայց և ի մերոյս Հայրապետական Մեծի պատուոյ իւրն շնորհեցաք, զի ի զանն ուր և պատահեցի առ հարազատ Որդւո՛ցդ մերոց բաշխեցէ և յորդորեցէ զձեզ վերստին ի Սէր և ի հնազանդութիւնն Մօրս ամենայն եկեղ՝ցեայց Մեծի Քրիստոսաւջ Ս՛ր Աթոռոյս, որ և ըստ բազում սիրոյ և վաստակոց իւրոց վարձս ի ք՛սէ առցէ բարեխօսութ՛ք Սրբունւոյ Ածածնին և Ս՛ր Լուսաւորչին, և ամենայն Սրց, որ և ձեզ մասն լիցի Ամէն:

Դրեալ եղև վրկայական և օրհնութեան նամակս ի թուականութեանն ՌճԿ և հինգ Յուլիսի Ամսոյ, քսան և երեք, ի Դրան Մեծի գերագոհ և գերահռչակ և գերամատոյց լուսատիպ և լուսածառայ Սուրբ Աթոռոյս Էջմիածի:

Կոնգակի նախաւից զօրում է հայրապետական կնիք, մեծ եղանակի մեզ կարգացում է՝ Տ՛ր Ածատուր կթղձս ա՛ծ հ՛ց և պարզ Վ՛րչպտի մ՛ր աթո՛ն շնորհալի, ոճկդ, փաք եղանակի մեզ՝ Բ՛ի ծ՛ա Ա՛ծատուր վրդապ՛տ Համաա՛նցի ոճխդ, Հակոբակ երևից Մինաս վարդապետի ձեռնով մակագրւած է՝ Ածատուր կթղձսն տուել է մեզ:

(Մոսկւայի գրւան, Дела арм. по каталогу 125. № 10. 1740 г. янв. 23).

№ 10.

ԵՍՍՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 12-Ն ՕԳՈՍՏՈՍԻ 1716 Թ. ԹՈՒՂԹԸ
ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾԻՆ

է.

Աճաղօրի և Քապասկի, անպարտելի յաղթօղի և խորհա-
տանշան հօրի, Տիրօղ ծովու և ցամաքի Պետր Ալէքսէիջ Մեծի
Թագրի երկրպագութիւն և յառաւանդ Ողջոյնն մատուցի Մեծա-
խոն՝ րհութ՝ք Քի նուառա ծառայ Եսայի կթղկսէ, և Պատրիար-
ղէ տանա Աղուանից և Մասին Հայոց և հանապաղ մշտապաղատ
խնդրութեամբ հայցեմք ի ամենաթագարէն ա՛յ, զի տէրութիւն քո
միշտ բարձրաեղջիւր և անպարտելի պահեցէ մինչև ի կատարած
Տի. հանդերձ ամեն՝յն զօրօք և զօր՝պատօք:

Յուշ լիցի Մեծի Արքայիդ զի առաքն՝լ ի բումմէ հր՝մե՛էդ
գսիրելիս մեր Մինաս վրդպտս եկն երկիրս մեր, և զօր ինչ
պատշաճաւոր և հաճելի խորհուրդ հրամայն՝լէր ի ձէնջ ծանոյց
մեզ զոր հաճն՝լ ընկ՝լաք մեծ ուրախութիւն Որ և ըստ նոյն սի-
րոյ օրհնեցաք զգա եպսկոպոս, և կարգեց՝ք Առաջնորդ ա՛մ հա-
յազուն քրիստոնէիցդ որ ընդ իշխանութ՝ք ձերում հրամանի են-
բայց զայս ևս յայտ առնեմ բարեյաղթ տէրութիւնդ զի են ոմանք,
ի մերմէ յազգէ որք կու գան երկիրդ ձեր վրդպտս և վաճառական-
անուամբ, թէ սեպղ՝ւիս և թէ աշխարհական, որ թկա՛տ երեւելի
այլ իմն կերպիւ կու շրջին և այլ պատճառաւ սակայն ծածուկ-
իրբն լրտեսեն և բանայորստ վ՛ս որ՝յ այնպսեցն ոչ է պարտ-
թողուլ յերկրիդ այլ հալածել, զի մի զբարի խորհուրդ և դիտա-
ւորութիւն ձեր իմացն՝լ ազտեսցեն այսր պակասութիւն լիցի առա-
ջակայ գործոյն ձերոյ, և մեզ մեծ ֆրաս և վիշտ և տակնապ հա-
սուսցեն տեղս փոխանակ օգտի մխիթարութե՛ և խաղաղութե՛ն
վ՛ս որ՝յ պատուէր ետու մեր հաւատարիմ Մինաս եպսկոպոսիդ
և վրձտպիդ, որ այնպսի չար մարդիք յորմ՝մ զայցեն այդ եր-
կիրդ ազտեսցէ տէրութե՛ն ձերում և որպէս հ՛րմն ձեր է այնպս
արասցեն: Իսկ սակա առաջնորդութե՛ն հայոց ազգին որ յայդր,
զա միայն բաւակն է և այլ սեպղութի տեղդ անօգութ են և Տէ-
րութիւնդ ձեր հաստատուն զօրութ՝րն քի ա՛յ լիցի յաւիտեան
Ամէն: Գրե՛ւ ա՛ճկե՛ն, թուիս հայց, օգտասի, ժ՛ր, ի զբան մե-
ծի և ա՛ր արժոյ՛ս Գանձա՛ւր՝յ:

Լուսանցում. Եսայի կարողիկոսի կնիք: Միւս երեսին՝
Մինաս վարդապետի ձեռնով՝ «Յե՛սի կթ՛ղսէ».

(Մտկւայի գիւան. Дела арм. по кат. 125. № 10. 1740.
ЯНВ. 23).

ԵՍՍՆՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 12-Ն ՕԳՈՍՏՈՍԻ 1716 թ.

ԿՈՆՏԱԿԸ ՌՈՒՍՍՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻՆ

է.

Ե՛ր Բ՛ի ծառայ Եսայի Կթ՛ղկոս Ա՛մ Ազուանից և Մասին Հայոց, Փոխանորդ և յաջորդ Սրբ՛ն Եղիշէի Առաքելոյն և Դրեգորիսի Հայր՛պ՛տին և Պատրիարդ Երկնքատակ և գեղեցկայարմար, սրբելանեմ և քրօրէնապար Ս՛ր՛յ և Մեծի Աթոս՛յս Գանձաս՛ր՛յ:

Յօրմէ և որով ժամեալ հասցէ թուղթ օրհնութե՛, և նամակ պահպանութե՛. Շնորհք առաքելական և ա՛ծային բազմապատկ օրհնութի՛ և նախախնամակ՛ն գթութի՛ն , ՚իջցէ և հանդիցէ, եկեցէ և տեղացի ՚ի վ՛ր Տիրապահ և ա՛ծախնամ Մայրաքաղաքիդ Մօսկովու և Հաշիթարխանու եկնց և բնակաց և գնացօղաց լուսաւորչադաւան և հայազուն թրխտոնէիցդ: Նախ մեղաքաւիչ Քհն՛յից և ք՛սասէր Վաճառականաց, բարեպաշտ Դօլթաթաւոր՛ց, և քրտնաջան Արուեստաւոր՛ց և առհասարակ ա՛մ ժողովրդակնացդ մեծի և փոքու ՚ի ք՛ս հաւատ՛ցել՛ց, Ամէն: Շնորհք ընդ ձեզ և խաղաղութի՛ յա՛յ հօրէ և ի ա՛նէ մերմէ յ՛սէ ք՛սէ և ի հոգոյն Սր՛յ կենարարէ, և առատածաւալ պարգեւատուէ և շնորհարաշխ բարեբարէ և ամենակալ հզօրէ և մարդասիրէ, Ամէն: Օրհնութի հօր պահպանութի՛ որդոյ, և նախախնամութի՛ ամենազօր ա՛ր հոգոյն, միշտ և հանապազ անսպառ խաղացմամբ եկեցէ և հանդիցէ ՚ի վ՛ր ձեզ և օր յաւուր լցուցէ զձեզ փառօք և արգասալիբ ճոխութ՛ր իրբն դոստս և զբրթս սաղարթախիտ և պտղալից զբախտ տնկե՛լ ի գն՛ցս հոգոյն կեալ մեալ ձեզ պարագայց ամօք և յամերամ ժամ՛նկօք, Ամէն: Այլ և օրհնեցէ զձեզ ա՛ր ա՛ծ մեր և զարդ՛րեցէ հոգով և մարմն՛ով տամբք և տեղեօք, որդօք և զստեիօք, բնչիւք և աղբանօք, աշխատանօք և բուրաստանօք, և ա՛մ զօյակ՛նօք, և փրկեցէ զձեզ յա՛մ փորձն՛ց յեր (sic!) և ելե՛ց և յաներևութից ի չարե՛ց, ի պատ՛րն՛ց, ի մարդազէմ դադ՛նաց, ի քարասիրտ բռնաւ՛րաց, ի յանիրաւ պահանջողաց և ա՛մ որդգայթից հոգոյ և մարմնոյ և պահապ՛ն լիցի ձեզ միշտ ՚ի տուէ և ՚ի գիշերի ՚ի նըստիլ ի սառն ի գնալ ի ճանապը՛հ, ի ծովու և ի ցամաքի, և յա՛մ տեղիս Ամէն:

Եւ ընդ շնորհազեղուն օրհնութե՛ նամակիս ծանուցումն լիցի ք՛ի ամբիժ արեամբ գնեալ ժողովրդեանդ զի ասէ օրբ՛զան Առա-

քիւն Պօղոս ա՛մի հատուցէի զպարտս և մի ունեք պ՛րտապան
 գտանիցիք: Արդ սիրելիք մեր ի տէր զի ի բնուստ անտուստ, ի
 Սր՛ց ան՛քելոց և մինչև ի սր լուսաւորիչն և լուսաւ՛րչէն
 մինչև ցայսօր հաստատե՛լ կա զաթոռ կթղկ՛սութե՛ն Տանս
 Աղուանից օրինօք զբօք և սահմեօ՛ք. և է թէ՛մ և վիճակ սորա
 դա՛մ կողմն՛ս հիւսիսոյ, այսինքն յայտկոյս և յայնկոյս կասրիա-
 կան ծովուն, սրք՛ն աղղս հայոց որ լինին ընդ իշխանութ՛ր
 ք՛սասէր և Մեծադօր թգւ՛րիդ: Վ՛ս որ՛յ մինչև ցայսօր ա՛մ ժամ
 ամ յամէ մարդ և թուղթ և մք յղե՛լ հաշթ՛րխան և այլ կողմունքդ՝
 մասնաւորապ՛ս փոքր ի շատէ նիւթ և նուէրք ձեր հատուցե՛լ են
 առ Սր Աթոռս և առ մեզ, և մինչև ցայժ՛մ ոչ էաք զլուխ Առաջ-
 նորդ կ՛րգեալ կողմն՛դ այդմիկ, Այժ՛մ ահա զսիրելի և զհաւատա-
 րիմ եղբայրդ մեր զՏէր Մինաս վրդ՛պաղ օրհնեց՛ք եպիսկոպ՛ս և
 կ՛րգեց՛ք հովիւ և Առաջնորդ ա՛մ լուսաւորչադաւան հայ ազգացդ
 որ կայք ընդ իշխանութ՛ր ք՛սասէր և Մեծ թգւ՛րիդ՝ թէ եկաց
 և թէ բնակաց. յաղ՛գս որ՛յ սիրելիք մեր պարտիք ըստ օրինաց
 մերոց հլու և հնազանդ լինի զմե՛ս և զմե՛ս հոգեւոր զօրծ ձեր դո-
 վաւ և ի ձեռն դորա՝ տեսանել, թէ զանձանակ, թէ նուէրք, թէ
 խոստմունք և թէ այլք բանք զոր վ՛ս ս՛ր Աթա՛յս և վ՛ս առաջ[ն]-
 որդին հաստատե՛լ կան, զի դա է Առ՛ջնորդ և արհեստակա՛ս
 կողմն՛դ այդմիկ և խնդրեմ որ յա՛մ զիմաց թև և թիկունք և
 օգնական լինիք, զի թիրևս բարի արդեամբք ձեռօք ս՛ր Աթոռոյս
 պակասութե՛ն ևս օգնական լինիջիք և վարձս ՚ի ք՛սէ առջիք.
 կառ՛րօղք հր՛մն՛ց մերոց օրհնե՛լ լինիք յա՛յ Ամէն: Ի ո՛ճկե՛
 թուխ հ՛յց օգոստոսի ժք՛ զրց՛ւ ի դրան սր՛յ Աթոռոյս Գանձասր՛յ,
 Դ՛րձե՛լ վ՛րպաղ յղեցաք հանդերձ լուսնկալ ս՛ր մեռնաւ
 և տուաք զմա հրամ՛ն կապելոյ և արձակել՛յ, այլ ոչ ոք՛ հունի
 իշխանութի՛ն ՚ի վ՛ր ձեր և ՚ի վ՛ր ժողովրդեանդ ՚ի սեազլխաց
 գատ ի դմե՛լ ձեր հաս և չհասն և ա՛մ զործ առ՛ջնորդ՛կան դո-
 րա հետ է. ողջ լերուք:

Կանգալի Եակատին՝ Եսայի կաթողիկոսի կնիք. մեծ տրամա-
 կում է. Տր Եսայի կթղկս Աղուանից և Պատրի՛ր՛զ ս՛ր Աթա՛ն
 Գնձա՛րա. փոք տրամակում Ծ՛ի. Ք՛ս. Ծ՛ն Եսայի վրդպաւ ամացս
 ի՛դ արմատե (sic!).

(Մոսկւայի գիւան. Дела арм. по кат. 125. № 10. 1740.
 янв. 23).

ԵՍՍՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 16-Ն ՍԵՊՏ. 1718 Թ. ԹՈՒՂԹԸ
ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾԻՆ*)

է.

Թագաւորի Աճափրի, Օգոստեա Կայսեր, միշտ հղօր և յաղթօղ, ծովու և ցամաքի իշխեցօղ և տէր Բ՛նապատկի և տ՛մբ-
գօրացեալ Մեծի ինքնակալի՝ Պետր Ալէքսէի՛ն:

Յ՛ի ք՛ի ծառայիցն նուաստ ծառայ Տէր Եսայի Կ՛թղկոս Ա՛մ
տանս Ազուանից և Մասին հայոց, զիջակեալ յաթոս սը՛ցն եղի-
շէի Առաքելոյն և Գրիգորիսի Հայր՛պ՛տին և Պատրիարզ գերա-
հրչակ և զեղեղկաւէն սը՛յ և Մեծի Աթոս՛ւ Գոնձասարայ:

Յորմէ ք՛նաւանդ ողջոյն և Առաքելական օրհնութի՛ն հասցէ
մատուցի ձօնեացի և նուիրեացի Առաջի Մեծի Տէրութե՛ղ Առ ի
յաղթօղ և հղօր լինիլ քեզ միշտ ՚ի վ՛ր թշնամեաց քոց և խաչին
ք՛ի և յար և հանապաղ ողջութ՛ք լինիլ ա՛մ օգոստակ՛ն տ՛մբդ՛
Ամէն:

Ազգ լիցի ինքնակալութե՛ղ զի բազում տմաւ յառաջ լսելով
մեր դքաւութե՛ն և բարութե՛ն ք՛նաւիրութե՛ն քո զհամբաւ, որ
հանապաղ ճգնիս ի վ՛ր օրինաց ք՛ի և վ՛ն փրկութե՛ն ազանց
քրիստոնէիցս առ՛ւել և ես առաւել ցանկամբ և փափակիմք հա-
մայն արամեան ազամբք զի ընդ հովնաեաւ թեոց տէրութե՛ն քո
լիցուք յօժար և բոլոր կամօք: Եթէ ամենայաղթ տէրութի՛ն մեր
հաճեալ այց ելանիցէք մեզ տառապնլոցս և զերկոցս, ի ձեռս
օտարահաւատ թշնամեացս, ոպ՛ն երբեմն սը՛քն և մեծքն Կոս-
տանտինոս և Թէօդոս թէ ո՛պ վրէժխնդիրք և զօրաւիզք եղէն
օրինացն ք՛ի և զտիեզերս պայծառացուցին լուս՛վ ա՛մ գիտու-
թե՛ն, ընդ ոտն հարկանելով զթշնամիսն խաչին ք՛ի, զնոյն սա-
րասի և մեք հայցեմք ՚ի տ՛նէ զի զքո տէրութե՛ն գութն քաղց-
րացուցէ ՚ի վ՛ր տառապնլոցս, և մեք յօժար սրախ համայն
հնազանդեցելովք մերովք պատրաստի կամք առ ի հնազանտիլ և
ընդունիլ զհրամ՛նն արքունի և ըստ կարե՛ց մերոց հողալ և սպա-
սաւորել պիտոյից արքունակ՛նաց: Վ՛ն որոյ գոյն յուսոյ խոր-
հրդով դ՛ ա՛մա յառաջ զսիրելի և զհաւատարիմ բարեկամն մեր
զՄինաս վ՛րդպտն եկն աստ առ մեզ և ը՛ հմայ բազում խոր-
հուրդ շաղկապեալ ուխտեցաք. յայսմ պատճ՛ռէ և զնա օրհնեցաք
և արարաք Արհի եպ՛սկ՛պս արամեան ազգին որ ընդ իշխանութ՛ք

*) Այս րդրի ուստերէն հին բարգամնութիւնը գետեղաւ և
Եգիպտի ժողովածի № 211 ներս:

և 'ի ներքոյ դաւաղանի քո են, զի մի ոք այլասիրտ և այլախորհուրդ մարդ կամ կարգաւոր սեպղլուխ մացէ երկիրդ այդ և զբարի խորհուրդ բարեպաշտութեան քոյ յայտնեալ ցուցցէ այլոց չարախորհրդաց. վաս որ չայցեմ զի զդա միայն թողուցուք լինիլ եպսկոպոս և վերականգնու հայ ազգաց քրիստոնէից որ ի յայդ կողմդ զի ա՛միւ դա է հաւատարիմ 'ի զբան արքունի և մերոյս կողմէն. և զբանից մերոց՝ զպահասան դա լցուցէ Առաջի ձերում Վեհաթեմա՞ր. և Տէրութի՞ն ձեր լիցի հաստատուն մինչև յաւիտեանս զօրութեան քո՞ ի Ամէն.

եղև 'ի Ռ՝ՃԿԷ թվիս հայոց սեպա՞մբ՝ ըրի ին՝.

Լուսանցումս՝ Յայի կարողիկոսի մեծ կնիք. գրութեան վերջում փոքր կնիք՝ հայի կթ. 1701.

(Մոսկւայի գրւան. Дела арм. по кат. 125. № 10. 1740 г. № 23).

№ 13.

ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ ՅՈՎԱԿԻՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԷՋՄԻԱՄՆԻ ԱՍՏԻԱԾԱՏՈՒՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ*)

Է.

Երբեք երանեալ երջանիկ զետի և զերանշակ վեհափառի Մեծաշուք և յարգոյապատիւ հորդ հասարակի. ա՛մ հայազուն սեռի և մեր գլխավին իսկ ի հետուստ և ի տար աշխարհէ արդեւեալ ի բանդի ի մէջ չորից չորրորդաց զինուորաց ի պահեստի զշէնուս լոյս արտասուօք լցեալ մատուցանեմ երկրպագութիւն սրբազան անձիդ ընդ որում յայտարարութիւն լիցի զերազանց պատուականութեանդ ըստ ա՛ր առաքելոյն Պօղոսի թէ վիշտս ի զետոյ, յաւակց ի յազգէ և այլոց յազգէ վիշտս ք՞ղբի յանապատի ի ծովու

*) Մոսկւայի դիւանում պահւում է մի նետաբեռական գործ 1719 կամ 1720 թիւն գրած այս նամակի նեղիմակ Ջուղայեցի Յովակիմ արքեպիսկոպոսի մասին: Այդ գործից երեւում է, որ Յովակիմը 1710 թ. Էջմիածնի Աղեփանգը կարողիկոսի կողմից որպէս նւիրակ եկել եւ Աստաթիւան եւ Մոսկւա՝ այստեղից նոյն պատուօնով Ամատերգամ, Լիվոնեո եւ Վենետիկ անցնելու համար: (Дела арм. 1709. ноябр. 28. ф. 1 եւ նետ.): Հասնելով Ամատերգամ 1717 թ., նամակնում է Հոռոմ միջնորդելու Լիվոնոյի հայոց եկեղեցու վերա-

և ի տուր եղբարց հերձուածողաց կապանք և բանդ: Այս ա՛մ վ՛ս
 իմ ծովացեալ մեղացս մեզ պատահեցաւ. և եմք ի միջի վ՛ս մեր
 անտերութեանն: Խնդրեմ ազաւանօք որ ձանձրութիւնն չլինի
 վեհիդ փառք ի շատէ վերահասու լինիս մեր խղճութե՛ս թէ զինչ
 եմք կրում ի ձեռաց անուղղայից: Ե՛րբմ հօտմայու եկինք մար-
 դամ դ՛դ՛ ամիս տեղն մնացինք մինչև նաւի վերկենալու ժա-
 մանակն. թէ ինչ նեղութիւն կրեցինք մեր անխճեալ արեղիցն
 զոր արդարադատն հատուցանէ քառ իւր արարմանցն թէ որ այ
 սորմութեամբն և ազօթիւք սրբազանիդ կուգերժանիմք այս տե-

բացման համար: Ասկայն «չարանիչ» մարդիկ նրա՛ցեմ ամբաստա-
 ւագիր էին ուղարկել Հոռմ. «բէ դաւ ձեզ հակառակ է»: Իրա նի-
 ման վրա արեւիսկուպոսին «գերում» են Հոռմում. (Մեղա արմ. 1720. օկտ. 31—1721. օգո. 24. Բ. 65): Կա նոյնիսկ յիւստակուրիւն,
 որ 1712 թ. կաղիմալ Տօբոյին առաջարկել էր նրան կարողակութիւն
 ընդունել. (Մեղա արմ. 1725 յուլի 30. № 6. Բ. 4): Դժուար է տեսլ,
 բէ ի՞նչ դիւրք բռնեց «գերւած» արեւիսկուպոսը դէպի այդ առա-
 ջարկը: Մօր լեզւից 1713 թ. գրած մի նամակում կա այսպիսի
 տկնարկ. «...որդի ես ինչ ամուսնեա որ ում բերան բացայ աման
 բէ զնացելա փափին Բատին Զոսանկայ դարձել տեղն ջրով պատա-
 րագ առում. ետ ինչ արմուսն այ մակամ մեկ տեղս զիտեյանն
 խօսել. վ՛ս ա՛յ խաբեր նմ՛ր տեղեբիդ քարկ՛ն տուր եկ էլ ես
 մեծաւորին կուտան օրհնութիւն առ...»: (Մեղա արմ. 1720 օկտ. 31—
 1721. օգո. 24 Բ. 71): Թէ որքա՞ն են ուղղափառ մօրն անհանգս-
 տացնող յուրերը համապատասխանում իրականութեանը՝ ստուգել
 չենք կարող: Գիտենք միայն, որ 1714 թ. Հոռմում լոյս տեսած
 եզրիտ Յ. Վիլլոտի «Մեկնիչ սբ. Աւետարանի»-ն յասուկ առա-
 ջաբանով վաւերական նախադրոցներից մեկը Յովակիմ արեւիսկու-
 պոսն էր: Պետք է ենթադրել յամենայն դէպս, որ դաւանափոխութիւնն
 իսկ, երբ տեղի ունեցել է, առերես կարող էր լինել: Հինգ տարի
 Հոռմում կաշկանդւած մնալուց յետո, փրկութեան ուրիշ ելք չը
 գտնելով, եպիսկոպոսը 1716 թ. նոյ. 4-ին զիտերը փախուստ է
 տալիս Լիվոն. նո Ամստերդամ, իսկ այստեղից, 1717 թ. ձմեռը
 Մոսկւա (անդ. էջ 64): 1718 թ. մայիսին Յովակիմն ուղևորւում է
 Մոսկւայից Էջմիածին: Սակայն յետեւից ուղարկւած զինուորական
 մի զօնակ նախապարհին կանգնեցնում է արեւիսկուպոսին եւ
 առաջնորդում նրան Ղազանի բանդը: Անակնկալի նկարգը Մինաս
 վարդապետն էր: Հազիւ էր Յովակիմը նախապարհ ընկել հայրենիք,
 Մինաս վարդապետը բուրդ ուղարկեց կառավարութեանը՝ առա-
 ջարկելով արգելել նրա ելքը մուսաւոտանի սահմաններից: Վարդա-

դասցս զամբ երկրորդագուծի՝ վեհիդ պատմեմք նր՝ անդգամու-
թիւն և թէ մեռանիմք ի բանդիս կ՝մք ա՛րն որհնեալ եղիցի.
հրամաց զլուին ողջ կենա, Մարգամու մեր վեր կենալուն ա՛մ
որպիսութի՛ն թէ՛ ո՛պ ելանք հաճալու կ՛մ ո՛պի նեղուո՛ր հասանք
մարդմ տեղէն արդ արարի հրմնցդ որ էր թ՛փն ո՛նկ՛դ յունէսի
ամառն. ալի գէրաբէնց պրն յովանեմսն որ նա հատուցանէ վե-
հիդ ոչ գիտեմ հասաւ թէ ոչ: Ելանք տեղէն թէ՛ պէտ նեղութի՛ և
վիշտ բ՛զմ ունէի. ապա ուրախ էի ի գալս մեր ա՛ր աթոռդ.
մինչև դ՛ամբան եկինք մօսկօֆն տեսինք որ այս խարերայ նեա-
աոր մինասա ա՛ր աթոռէդ յեղէր դ՛րձել եպի՛ս անուամբ. և ես

պետք խոստովում եւ առանձին զեկուցում ներկայացնել այդ
մարդու մասին, միայն քե խնդրում եւ, նոյ տանել որ-գէս զի բան-
տարգիւրքնս կանկածք իւ վրա չընկնի, այլապէս մեծ վնաս կը
նսանք իրան (Дела арм. 1718 июль 18 ф. 39): 1719 թ., երբ
կատարում էր վարդապետի խնդիրք, վարչինս յատուկ ամբաստա-
նալով Յովակիմին լռեցութեան մէջ եւ սեղադրում եւ առաջար-
կում յանուն «գաղանքի գործին» չեզոքացնել նրան (ЭЗОВЪ № 212.
§ 12): Թէ ինչ վերաբերումն ունէր Յովակիմ արքեպ. դեպի Միքայա
վարդապետ եւ ինչ աղերս նրա «գաղանքի գործերի նստ», նմա-
ւոր չէ գրեթէ պարզել: Յենեկով հապի կարողութեան շնորհմ
բոլորի (Յուլ. № № 10 եւ 12) վրա՝ Միքայա վարդապետը Ռուս սո-
տանում աւարդ նայերի առաջնորդ եւ համարում միայն իրան եւ
չէր կարող նանդաւորել մի այլ վեղարուտի մշակցութիւնը: 1740
թ. զեկտեմբերին Յովակիմն անստերգածից նամակով խնդրում է
Միքայա վարդապետին Մոսկայում ապրող շատաւաճառէր վանա-
ռականաց» շրջանում փող ժողովել իւ համար. (Дела арм. 1724.
ф. 38): Վարդապետը ոչ միայն չկատարեց այդ խնդիրք, այլեւ
պահանջեց արեւելակապոսից իրան վերադարձնել Մոսկայի նայե-
րից արդեն իսկ հաւաքած դրամները. այս նողի վրա երկու եկեղե-
ցականներն ընդհարեցին Մոսկայում 1747 թ. (նմ. սոյն բնագիրը):
Ա՛ւնեւ, իոբ, Յովակիմ արքեպ. որեւէ տեղեկութիւն Միքայա վար-
դապետի վրայ՝ հաղափական բանակցութեան մասին, ցրդօրոտ-
րեան նետումնով չէ՛ր որ Վազանի բանառում տարներ շարունակ
նիւժում եւ նիւստը եւ ձեռացած արեւելակապոսը—1720 թ. հոկտ.
30—ին այդ բանառում էլ հենց մեռաւ Էջմիածնի ներակը—ստուգել
չենէր կարող. ինչքան էլ համազում չլինէին, որ նայերի մէջ
լրօտի բազմաթիւ էին այն «չար մարդիկ», որոնք բնամական
վերաբերումն կարող էին ունենալ դեպի նիւխասյին դիպլոմատ-
ների «գաղանքի գործերը»:

լուսն և եթ մէկ տուն քրէհով կայա նստայ. մինչև մին ժօրէն
յետ որ յայտնութեան օրն էր. զնացի ժամ տեսի պօտրգում փա-
փին և Եօայի կթղկսին անուան յիշէց. յետ պօտրգէն ասի էտա
այդպէս, ասին ապա գանձառարա անիծովէլ. յետոյ ժողովրդեան
հետ խօսեցաւ. այնչափ արինք որ մինչև հրմնց անում ևս տալ
տվինք այլ ոչ ինչ բանի խօսեցաւ ոչ. բայց միայն կիր կի օրերն
զնայի պտրգ տեսնի գայի տունը երբեմն երբեմն ևս խրատ
ասէի ժողովրդեանն. Եետոյ մօսկովէն դուս գալու ժմնին այն
անիծեալ աւագ շէրէցն և նեստոր մինասն միարանէլան ինձանէ
դաւէ անում թէ էն տարին որ տեղս էիր ինչ ժամուց և գելուր
վեոխի բեր տուր մեզ մերնէ. զի՛յ է ա՛ծ որ բռանց (sic!) էնչափ
գայր որ մեր խարճն դուս գայր յրժմ ժողովուրդն շտեցին մե-
ղազրեցին ն՛ք թէ փոխանակ ն՛ր խօսելուն դուք էք խօսում. ևս
էն տարին որ զնումի մօսկովէն անիծեալ շէրեցն վաբիլ կարգեցի
թէ ինչ հօգէրածին կ՛մ առ՛ջնորդական հաս իրաւունք լինի դու
առնուա պ՛հեա. եկելում մէկ բտակ չեն տվիլ դեռ ևս ինձանէ
դաւէ են անում. յրժմ ժողմրդն սաստեցին լոեցին. մինչև ժա-
մ՛նկն եկաւ թողինք ջումիաթի հետ մասնք նաւ որ գանք աշ-
տարխան. սոցա չարութի՛ն մթերեալ ծածուկ եղելաւ ոչ օվ խարար
ոչ. մեք ևս միամիտ ելանք եկինք մինչև կէս ճն՛պրհն որք մէջ
աշտարխան և մէջ մօսկովն, մէկ ք՛ղբէ անունն զազան տեղն
նաւերն բանդ ելան որ պիտի զազանայ գան տեսնեն. յրժմ
եկին տեսնելոյ. մին գիր բերին կարդացին ինձ հ՛մք թէ դու
թ՛գրին դուգտաղես. իւր մարգովն տեղտ պ՛հեցէք. դ՛ նաւի
մարդն թամամ ասին ինձ հետ տարան ք՛ղբն մեծաւորաց մօտն.
հր՛մեցին թէ տարէք պ՛հեցէք. մէկ ծ՛ղինուոր կայր վրէնիս-
տարան ոչխարի պ՛ս ա՛տուն արին մին պահպնն վերերնիս.
մինչև ժը՛ որ այսչափ խալիթ պ՛հեցին. որչափ դարար քաշեցինք
յետոյ ջումիաթ չալմիշ ելան փող խարճեցին. բոռախաթ ասին
որ նաւերն զնան ք՛մարդ ևս ջումիաթիցն զամին ասին թէ
տեղս մնան մինչև մօսկովէն խարար գայ. ջումիաթն թողին.
զն՛ցին ևս մին ազանով ք՛նցնէ մն՛ցինք յետոյ մարդ բռնեցի
ն՛ք ուղարկեցինք մօսկովն գիր զրեցինք թէ այս ինչ պէս բան
է այսչափ չրութիւն գործելան բնաւ մօսկովի ջումիաթն յիմացել
չեն. յրժմ մեր գիրն տեսնուն. զնան գիւանի արդ անեն. գիւա-
նում ասեն մեք բազրկնի հմ՛ք չեմք գրել թէ պ՛հեն. միայն
եպ՛կսին հմ՛ք եմք գրած թէ տեղն պ՛հեն. թէ ինչ ուր հմ՛ք. թէ
բանկա. որչափ փող խարճեն կարենան ոչ իմանալ. յետ՛յ գիր
հանեն այն ք՛մրդոց հմ՛ք որ մեր մօտնէին թէ զնան իւրեանց
ապրանքին հասնեն. եպ՛կսն պ՛հեցէք. մեզ էլ մօսկովին ջումիաթն

անցեալ տարին դրեալ էին թէ փերբ մի քաշել այս բանի օրումս հրաման կանուամբ ողարկեմք որ թողնուա գնաս. նայելով աչքս ջուր դառաւ խաբար չեկաւ. մինչև այս տարի որ նորէն մօսկօվէն ջուժիաթ եկին պատմեցին թէ չմինասին չէրէցին չարութիւնն էր որ նոր յայտնուեցաւ. այնպիսի արգանն տված թէ սև ջահշուտէ (sic!) գնում գալիս տեղերքս թողրէն խօսկէ տանում բերում. մինչև ժամիս անցնի իմանալ չեն թէ օվէ պատճառ այս բանիս որ այսքան փնտս հասցին թէ բողրկանի և թէ մեղր յետոյ Այնախանամութեամբն մեր ջուժիաթիցն կու գնան պետրոսք որ թղրանիստ քողքն է որ նոր շինելա. դիւանումն բան կունենա գնան իւրեանց բանին հմար. սոցա տված արդէն տեղն տեսնեն. շուտով տեղէն դրեն մօսկօվէն ջուժիաթին վր թէ շուա ֆերբ ունէք տեսէք որ այնպէս արգանն տված որ վրդպտին այնպէս տեղ ձգեն որ այլ նշանն երևա ոչ. յետ այնորիկ մօսկօվէն մանաւար շինեն արդհալի հետ ուղարկեն թողրին մինչև ջայթմա դեռ խաբար չեմք յիմացել. ապապայն աշէ գիտելի. այսքան աշ չարութիւն. ահա ժեմաիս ա որ այնպիսի խեղճ օրում կմ բանդի ի մէջ չորից չորորդաց զինուորաց որ ցար և ցերեկ պէն զորունա. բնաւին մարդ չեն թողնում մօտս. մէկ այնպէս տեղէ որ ոչ հայր լեզու գիտօղ կա. ոչ թուրքի և աշ լեզուն չեմ գիտում. տղէն որ մէկ մէկ գնա մէկ կտոր հաց առնու բերի վերեն որ արդ արի թէ թէ (sic!) ջուժիաթն եկին մօսկօվէն. ոչ թէ մօտս եկին զրա գիտէին որ մրդ չեն թողնում. այլ բողաշի էին ողարկել այն ևս մօտս չթողին լուսամուտէն հետո խօսեցան այսչափ թէ տղէն ողարկէ նաւն. ողարկեցի որ աժ յաֆալ յիմացաւ եկաւ. պատմեաց այսքան խղճութեմ մէջեմք. ծոյեմք հրմնցղ հոգեւոր տէր այժմա կմք վեհիղ է այսքան տարէն հաս իրաւունքն զաթթեղան և մեղ այսքան փնտս հասուցին. սր Աթոռէղ ահ երկիւղ չունեն զոր ինչ իւրեանց կամքն է այնու են հետեւում. մանաւանդ այս անիծեալ շաւաք չերէցին անհամ բաներն որ այս կողմունքս դործումէ. որ բովանդակ ժողովուրդն զլուացրելա իւր չարութեամբն. մեր ազգի անուամբ հողէ հաւատարէ արել այս այլևսեւ ազգէ մէջն. այժմա կամք աշնղ է զոր ինչ վայելէ սրբութեմ բում այնպէս հոգացես վերև աժ ներքև հրմնցղ մեղ մին օգնութիւն հասու լինի թէ ողորմութբն աշ և աղօթիւք վեհիղ զերծանիմք բանդի կապնցս և օտար երկրես դամք սր աթոռիղ շեմ և զարշապար վեհիղ հմբուրեմք. հայցեմք աղաշանօք զի ներումն արասցես համարձակութեմ մերում. մանաւանդ սխալանաց գիրոյս որ ոչ խելքէ մնցել զլիւումս և ոչ լոյս աշաց. այս էր կառն ի կառնոյ համառօտարար ծանուցումն

արարար վեհանձնութեանդ խնդրեմ աղաչանք որ անտես չառնես անպիտան ծառայդ, տէրն տէրանց պահեսցէ տէրդ մեր ֆահանջիջանելի և պարծանս մերադնեայ սեռի և մեր գլխովին խեղ Ամէն:

(Մոսկւայի գիւան. Дела арм. 1720 окт. 31.—1721 авг. 24. Доношение изъ Казанскоѣ Губернскоѣ Канцеляріи о смерти въ Казани Армянскаго Архіерея Іоакима. fol. 67).

№ 14.

ԵՍՍՆՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 1-Ն ԱՊՐԻԼԻ 1721 Թ. ԹՈՒՂԹԸ
Պ Ե Տ Ր Ո Ս Մ Ե Յ Ի Ն

է.

Թագ"ւ"րի Աճմսիրի և բարեպաշտի ինքնակ"լ հօր և միշտ յաղթող բարձր և ծայրագոյն գլուխ Աճ քրիստոնէից և մեր ազե"նց, ծովու և ցամաքի տիրող և բոլոր Մոսկովու Անպարտելի Տէր Մեծ կայսր Պետր Ալէքսէիջ:

Ք"ի նուառտ ծառայ նսայի կթ"ղկոս ա՛ր Աթոռոյս Գանձաւար"յ և Պատրիարզ Ազուանից որ է ալանաց շրուանու և Գանջայու և Մասին հայոց:

Յորմէ բազում խոնարհութ"ւ և փափակեալ սրտի ի բաց եղեալ զերկիզն մարդկ"յին քաջատեալ սիրով ա՛ր"յ հոգոյն և վառեալ ի սէրն յ"սի, զք"սաւանդ Ողջոյն և ս"րութե՛ համբոյրն ի հեռատանէ իբր ի մօտոյ մատուցանեմք և ընծայեմք ձօնեմք և նուիրեմք Մեծի քաջայաղթ Տէրութե՛դ և ա՛մ Արքայական պալատանց և թագազարդ դուակց"դ հանդերձ և՛ ծային արարչական օրհնութ"ւն և նախախնամական գթութ"ւն և ամենազօր աջոյն պահ"ւմնութ"ւն: Ո՛ւ պ զի զարեկազդ աշխարհի և ճահճ լուսատու և տէր և պարծանքդ ա՛մ քրիստոնէական ազգի խորսխել հաստատուն պահեսցէ անդրդուելի և անտատանելի յա՛մ պատահարից և փորձան"ց ներքոյ և արտաքոյ յերեւելի և յաներեւոյթ թշնամեաց. և բազուկ քո հօր զօրացուցէ ի վ"ր ա՛մ ներհակաց և հակ"սակորդ"ց քոց, և ա՛մ թշնամե"ց եկեղեցւոյ և խաչին ք"ի և քում տէրութե՛դ ա՛պ զի առ ռան կոխեալ խորտակեցես զրոնութի՛ ն"ց. և միշտ առ միշտ պարանոց թշնամեաց քոց ի ներքոյ լծոյ քո կորացեալ պահեսցէ Տէր ք"ս և զքեզ ուղղաւիղ և հաւատարիմ ծ"սայդ իւր երկ"րակեաց կենօք և յամերամ

ժամանակօր մինչև ի խորին ձերութի՜ն և ի կոչմանն պահեցէ անսայթակ կենօր ի փառս ա՜մուսի՜ն իւրոյ և ի պարծանս տա-
սապեալ ազգիս մերոյ Ամէն:

Եւ ընդ այսմ ողջունարեւ նամակիս Ազատարարութի՜ն լիցի
բարձրակա՜ն հրամ՜նաց քոց զի իմաստունն Սողոմոն զրէ՜ թէ
տիրելոյ քո ա՜մ ցուն խնամել տայ քեզ զա՜մ. ըստ նոյն սարասի
վայելէ և քում ամենայնազթ տէրութե՜զ զի որովհետեւ ի յա՜մ
պետականէն ունիս հրամ՜ն տիրել այսքանն՝ց ազգ՝ց և ազանց,
ընդ նմին և զ՜ամ սեանն պարտիս խնամել. զի ասէ ա՜րազան
Ասաքե՛ն Պողոս թէ ոչ ուստեքէ իշխանութի՜ն եթէ ոչ յա՜յ. և
որ իշխանութե՜ն հակառակ կա ա՜յ հրամ՜նին հակառ՜կ կա: Արդ՜
իշխանութի՜ն թագ՜ւր՝ լիթէ՜ վ՜ս երկուց պատճառաց շնորհի ձեզ
յա՜յ նախ սակա հաստատութե՜ն և ամբութե՜ն ա՜ր՝ յաւատոյ և
եկեղեցւոյ ա՜յ. երկր՜րդ յաղագս շինութե՜ն և խաղաղութե՜ն աշ-
խարհի և աղատութե՜ն և հանդստեան ք՜սաղաւան ազգաց: Արդ
մեր ըստ կարգի քրիստոնէութե՜ն և երկրպագուաց խաչին ք՜ի
կոչիմք անդամք յանդամոց և սկիւր յոսկերաց ձերոց. այսպ՜սի
նեղութե՜ն և տառ՜պան՝ց և զերութե՜ն միջի գոլով հանապազ կո-
չեմք և ազազ՜կեմք առ բարեբար տէրութե՜ն քոյ այց կլանել և
խնդիր առնել տառ՜պելոցս և ոչ լինի լսելի յունկն քաղցրալուր
տ՜նդ: Ահա այս ի՜ր ամ աւելի է որ որ նահապ՜տ մեծ պատ-
րի՜րդն վաղարշապ՜տու իւր արհր եպ՜սկպ՜սօք և ազատ որդովք
և ես նուաստս իմ եպ՜սկպ՜սօք և մէլիբ՜վք այսմ խնդրանց և
խորհրդեան կամք. և ոպ մեր մեծազգի և մէլիբ՜վք զատայ և ձեր մեծութե՜ն
էլչի կարգեալ Բարայել Օսին յորժ՜մ եկն այս կողմս ա՜մ խորհր-
դին մերոյ հասու եղև և այս կոչման ա՜մ զիմաց էլ և մուտն
իմաց՜ւ. թէ ծովեղերաց և թէ ցամաքայնոց, թէ զօրաց և թէ
հեծելոց և թէ՜ ա՜մ կ՜ղմն՝ց որ մի ըստ միոջէ չի գրուիլ ոչ ժա-
մ՜նն՝ց ի դուռն արքունի որ ազտ առնէր մի ըստ միոջէ, այլ
ճանապ՜րհին չար և նախանձ՜ւոր մարդիք այլ կերպիւ մահացու-
ցին զնա: Այլ ընկեր նորին տիրանակցի Մինաս եպ՜սկպ՜սն զոր
բազում ժամ նակէ ի զրան արքայի նա յա՜մի տեղեակ է այս
բառից անցելոց և վ՜ս այսմ խորհրդոյ իսկ զեկերի ի զրան ար-
քունի, կարծեմ որ զա՜մ ինչք և անցք և ա՜պութի՜ն մերո կողմ՜նէ
հանապազ կու ծանուցանէ քում տէրութե՜ն և կամ թէ ա՜պ Բա-
րայել Օսին թապաիր էր տեսել այս կ՜ղմի ճանապրհաց, և ապ-
րիշումի տեղաց և ուստայոց որ հետն բերէր. և այլ բազում և
յովով օգտակար բան շատ ունէր թաղաւոր՜կան և ոչ հասաւ ի
տեղ և վ՜ս մեր ծովացե՛ն մեղացն ա՜մ խորհ՜րդ անկատար մն՝ց
և աչք շլացան ի ճանապ՜րհ նայելոյ և տկանջք մեր փակե՛ն ի

ցանկան աւետե՛ց ձայնի։ Արդ՝ կատարե՛լ խնդիրք մեր այս են՝
 'ի բարեխաղթ թ՛գւր՝էթէզ զի այց ելանիցես այսմ կողմն՝ և այս
 մեր տառապե՛լ ազգիս։ Եթէ սակա ք՛սական հաւատոյ է իրբն
 զմեծն կոստանդիանոս և թէոդոս և զրդատ կու վարձատրուիս և
 փառաորիս ի յա՛յ, իսկ յաղագս օգտի և մեծութե՛ն և անւան և
 դանձուց թագ՛ւոր կանաց բազում և յոլով լինելոց է ա՛յլ դան-
 ձուց յաւելումն և հեծելոց բազմութի՛ք զի այսպ՛սի բարեի զա-
 ւատ և ա՛մ շահիւք լցե՛լ ոչ դոյ ի վ՛ր երկրի. և մեք երկրով և
 ա՛մ մէլիքովք և ազատ որդովք և սամկօք ի պատրաստի կամք
 և սպասեմք։ Այլ և խնդրեմք զի մի յամենցի և ետացի այցե-
 ութի՛ աւերութե՛դ զի սոքա խորամանկ օձ զոլով օր յաւուր զմեր
 նեղութի՛ յաւելում են և 'ի կարող՛ւթէ՛ հատում զմեզ։ Բայց
 իւրեանց հիմա՛ն տիւր և հեշտ զբոմամբ ամելոյ քանզի ա՛մ
 դիմ՛ց պատերազմաւ յոյժ զպաղեալ են. եթէ հաճեսցի կամք մե-
 ծութե՛նդ, ալ այժմ է ժամ՝ նկն ար՛սջիր վ՛ղ՛ղակի զոր ինչ
 կ՛մք տե՛նդ է։ Դ՛րձե՛լ խնդիր մի փոքրիկ ունիմ, ի քաղցրալուր
 Տ՛նէզ զի Միւսա վ՛րդպ՛տդ ի մեր կողմանէ արքեպ՛սկ՛պս է
 յայդմ կողման հայազուն քրիստոնէից որք կան հաշթարխան և
 լա՛մ տեղիս դ՛րա են ժողով՛ւրդք. այժմ լսեմք թէ ոմանք չարք
 և նախանձ՛ւոր մարդիք մերայնոց հակ՛աակ կան ի ներհակին
 դմա։ Խնդրեմ զի մեզ նշան սիրոյ արարե՛լ թագ՛ւր կան ուքա-
 զաւ հրամ՛ն արասցես դիմադ՛րձ լինիլ դմա մի ոք իշխեսցէ. և
 թզ՛րն թզ՛ւրաց հաստատ՛ւն պահեսցէ զաթոս աւերութե՛ն քո և
 զքեզ ընդ երկայն աւուրս արասցէ ա՛մ օգոստակ՛ն տամբ ամէն։
 Ի ո՛ճ՛ն թվիս հայոց։ Ապրիլի մէկ չր՛ց՛ւ։

Լուսանցեալ զետեղւած է Եսայի կար. մեծ կնիքը. նմ. Յաւ.
 № 11։ Միւս երեսում՝

Յոհան եպ՛սկ Առաջնորդ ս՛ր Եղիշէյի վանից. յօժարեմ—այսմ
 խորհրդեան որն կնքեցի։ Կնիք՝ Ք՛ի ծ՛ն Ոհն եպ՛սկս թվ. ո՛ճիւ։
 Խաչատուր վ՛րդպետ աթոռակ՛ւ ս՛ր Գաձա՛րյ և առաջնորդ
 մեծարանց ս՛ր յակոբայ վանից յօժար կամօք կնքեցի և կամիմ։
 Կնիք՝ Յ՛ի Ք՛ի ծ՛ն Խաչատուր վրդպտ ոճծի։

Առաքել վրդ՛պետ ամարասա առաջնորդ յօժարեմ որ և
 կնքեցի. Կնիք՝ Յ՛ի Ք՛ի ծ՛ն Առաքել վր՛պտ ո՛ճծ՛դ։

Պետրոս վրդ՛պետ առաջն՛րդ խօթա վանից. յօժարեմ այսմ
 զործոյս. Կնիք՝ Յ՛ի Ք՛ի ծ՛ն Պետրոս վրդպտ ոճկդ։

Է. Քրիստոսի ծ՛ն հեզ և խոնարհ ջարապերթու մէլիք ախի-
 ջանի որդի մէլիք Եսայիս յօժարեմ և մի խորհուրդեմ աբ մա
 (ամ բանիւ՝). Կնիք.

Եւ յովսէփ դանջու քաղաքացի, որ եմ որդի եսայի վարդապետին և թոռն իշխանացեղ խանի մէջիք յովսէփուն եւ յօժարեմ. Կնիւ՝ Յովսէփ.

Եւ գանջցի աւետիքի որդի ասիպէկս յոժարեմ այսմ խորհրդիս. ա՛՛մ. Կնիւ փոխարեմ ձեռնով՝ քի ծռ ասիպիկ.

Քի ծոյ Toman di Oranes Cafazola vila minlev (?) sono obblidenza del questo Consello a anti il sig. dio Batron del questui vjla եւ թուման ըսպասեմ գալխտեան:

(Մատենայի գիւան. Дела арм. по кат. 125. № 10. 1740 г. янв. 23).

№ 15.

ԵՍՍՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 6-Ն ԱՊՐԻԼԻ 1721 Թ. ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

է.

Յ՛ի Ք՛ի ծառայ Եսայի կթ՛ղկոս Ա՛մ աղուանից և Պ՛տրիարք երբնահանդէտ և ասինասարաս ա՛ր՛յ և Մեծի Աթոռ՝յս Գանձասար՝յ յորմէ ողջունակ՛ն սիրով և կարօտական ըղձիւ յսուանդ ողջունն մատուցի հաւատարիմ սիրելոյդ և աջապուկ բարեկամիդ մերոյ նազելի եղբորդ՝ Մինաս վրդապետի մօտեմու և հաշխարխանու Ասաջն՝րդի խնդ՛ւ ի ա՛ր գի զքո ո՛ճկ՛թ թվին օղորիլի ի՛գումն զրե՛ւ թուղթն եհաս առ մեղ ոճ՛ն թվիս մարտի ի՛ ձեռամբ մեր հոգևոր որդի ա՛րն շահինին. բնդ նմին և զյղե՛ւ ընծայդ շուրջան իւր չարպատովն որ՛յ կողմ՛նէ յովով շնորհակ՛ւ եղաք ի քէն շէն կեցիր. այլ և զթուղթն բնդերծ՛ք և իմացաք զա՛մ զխաւորութի՛ւ բանին, և զոր ինչ պատշանն իմաց՛ք զրեց՛ք զնորին պատասխանին ըստ չափու մերում, այլ ոչ լիապէս եղև ո՛պ մուսաւատան ցուցանէր. վ՛ս երկուց ա՛մանաց. նախ զի եւ ողորմ՛ ձ հոգի էլչի Լարայէլ Օսին զործանութե՛ւ և խորհրդ՛յն և արբմն՛ցն չեմ տեղե՛կ որ մի ըստ միովէ զրէի զի այս խորհուրդ միայն այս է որ ի քէն եմ լուեալ քո գալովն. երկ՛րդ յառ՛ջմէ առ քեզ բերան առ բերան ասացե՛ւ եմ և թղթով եւ ծանուցե՛ւ իբր թէ մեք ի մէջ օծից բնակիմք չեմք կարող զա՛մ խորհուրդ և սրտի իղձ մեր կատարելապ՛ս զրել ա՛մուրեք զի քեզ յայտնի է հայոց ազգի չարութի՛ւ որ մատնութե՛ւ ի զատ բան չգիտեն. մանաւանդ մեր թշնամիք և հակառ՛կք անչափք կան. և ո՛պ զու

Իսկ զրե՛լ ևս թէ ջուղեցիք, թէ Լճմիածնցիք և թէ շամախեցիք.
 ա՛ծ մի արասցէ թէ որ այս թղթոց մէկն ն՛ց ձեռն անկանի
 այլ հոգով մարմնով զերծանելոյ հնար չկա. վ՛ն որոյ համոտ
 բանիս զրեցի թուղթն արքունի. բայց զու հաւատ՝ իմ մարդով
 եշկար բանիս տուր թարգմանել ո՛ւր պատշաճն է. Բայց զայս
 պնդադոյն պատուեր սիրելոյդ որ յետ և յառ՝ չիմ ա՛մ թուղթք
 որ յայսմ խորհրդոյ առ քեզ և այդք զրե՛լ եմ պիտի որ թէ ի
 կենդանութե՛ք քու, կամ թէ զկնի մահուան, ի մեր ազնւաց ոչ
 որաց ձեռն շանկ՝նի որ մեծ փառ կու հասանի ա՛ր աթոռոյս և
 մեզ լաւ իմասցիս զայս և հոգասցիս վ՛ն ապաղային զի մի հաս-
 ցին մեզ պատիժք և դու լիցիս պատճ՝ ա այսպ՛սի իրաց. և զ՛ր ձե՛լ
 զայս ծանիցէ սիրելութի՛ք քոյ զրե՛լ ևս թէ քանի մէլիք և քէտ-
 խուղէք ձեռագրով մերն զթուղթն. ահա ո՛ւր վերնն զրեց՝ք ո՛ց
 մէջն մարդ կարող չէ խորհուրդ յայտնել. քանի մի մեր շամախո՛ւ
 սիրելիք կաին որ ոմանք մեռան և ոմանք հետու գոլով ձեռնհաս
 չեղաք առ ժամո, միայն թէ ր՛, զ՛. եղտկ՝պք մօտ մեզ եկին
 մերեցին. այլ այլոց չկար՝ցաք խորհուրդ յայտնել. Իսկ թէ պ՛րն
 շահինն զանջոյ կարասցէ քանի մ-րդկանց մերի տալ զայն
 չգիտեմ. Այլ և զրեալ ևս թէ Ժորք ընծայիք մարդ յղեա ընդ
 պ՛րն շահինին տեղիս մեծամեծացն լաւ կու լինի քեզ. յայտնի է
 մեր գատարկաձեռն լինիլն և ևս այնպ՛սի կատարելամիտ մ-րդ
 ևս չունիժք մեր թալուզ որ կարող իցէ տեղդ այնպ՛սի քանա-
 վարութի առնել. այլ զու զոր ինչ պատշաճն գիտեա այնպ՛ս
 կառավարեա զործդ այդ և մեզ իսկ զապուլ է. Իսկ եթէ այս
 Էոդմի պարսից իշխանութե՛ք և զորաց ո՛ւրութի՛ իմանաա մեծ
 վեղիւր աղամին աչքերն կուրացուցին և մանդուր արին վ՛ն զի
 կամ՛ր արտամարիլ թ՛զ րիցն. այլ և զանտաշարու կռիւն հաստա-
 տէ. շրուանու երկիրն լողկին աւերեց թաժամ մինչև շամախու
 ևս կէս մին չափմիշ արին. այժմ վրացին և զղղպաշն վերս են
 փոքր ինչ հանդ՛րտութի՛ք է. բայց երկիրն աւեր է. որիշ (sic!)
 այլ այնպ՛ս խապ՝ք չկա զրելոյ. Էջմիածնա կ՛թղկ՝սն փառաղաթ
 է. ևս ևս զարուհն զնալու եմ Էջմիածին և զոր ինչ անտ ո՛ւրու-
 թի՛ք լինի զրելոց եմ քեզ. եթէ զու մէկ մէկ ն՛ր վ՛ր գիւր զրեա
 լաւ կու լինի իբր թէ մեք ո՛ր աթո՛յդ հակ՝սակ չեմք մեր
 թշնամին շատ է մեղանէ հանապ՛զ կանգ՝տեն զր՛ւմ պիտի լսէք
 ոչ. այսպ՛ս զրեա լաւ կեղնի զրձե՛լ շուրջուրին և այլ քո յղե՛լ
 ընծայից կողմ՝նէ շատ շնորհակ՛լ եմ ի քէն. ապա այն ժամա-
 նակն իսկ ասացի քեզ սակա ո՛ր յ եկեղեցոյս ա՛մ նախիկ և
 անսթից պակաս՝ութե՛ք, այսինքն պ՛տկերի խաչի սկու շամախու-
 նի զանկակի. քեզ ձանձրութի՛ք չլինի կամիմ որ ինչ որ քեզ

ձեռք տայ քո հոգոյ յիշատակ մի խնայեացես յղեղ ով որ զինչ պիտենն ասել ամանաթ իրմինին միայն թէ դու յղեացես ի շամախի և մեզ դրեացես հաւատարմաւ դիւրին և բերին. և այլ ապուխթ մեր ի պէնն շահինէզ իմացես և թուղթք քո անպակ՝ տրացես ի մէջ անպատճառ. մէկ թուղթ ևս անցեալ տարիս շամախ՝ և յղեցի. չգիտեմ քեզ հասնի թէ ոչ. և լեր ողջ տ՛րմբ յա՛խ, ի ա՛ն թվիս հայոց տարիլի և՛ գրեցաւ:

Դ՛րձկ վրդպ՛տ իմ առաջնորդք յոհան պէնն տ՛րն, խաչատուր վրդպ՛տն, առաքե՛լ վ՛րդպ՛տն, պետրոս վ՛րդպտն, պէնն մէլիք եսային մհրեցին այլ ոչ որաց չկարացինք յայտնել. և այլն դու գիտես ողջ լեր ի տէր:

Գրուեալն անկատիճ գետեղած է Եսայի կարողիկոսի փոքր կնիք՝ է՛. Շնորհօքն Ա՛յ Եսայի կթղկա Գանձարա. ճճճ. 1701.

(Մոսկւայի գիւան Дела арм. по кат. 125. № 10 1740. янв. 23).

№ 16.

ՊԱՐՍԿԱԼԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

Աս մեր սոյ մինն վ՛րդ Արքեպ՛կս ամէնիս ճ՛ր աչքի լոյս հովիւդ

Բո ոգի հոգ և անբ՛ն ծառայ քո հօտի նեղեցիքս և այլք մեր բոլորիք ի ոս պաշեմք իբր մօտբա, որ վերոյ քո հրեքդ մեր մեծ հոգեւոր հովիվ քէ որ ա՛նձի խորհրդին եղթիար կրդե՛լ կաս վաղ հեռէ լզ մեծ թգ՛րի չքին. որ քանի հեղ էզ մեծ թգ՛րի առ մեզ սէր անել շաղթն մեզ միտթե՛ւլ յոյսն հաստ՛տեր ևս մանաւնդ ի դալդ մեր ս՛ր աթ՛նն թէ գնծար որ մեք տրուող հաւա՛լ և ամէն բոլոր հաւա՛ր՝ օք թ գրի շա՛նկան բանք քանի պապ՛թն մէլ՛մ արեւեմք որ դու թգրին իմցնես և մեք անպակ՝ ա օրութ ունէ՛ք որ հր՛մն լինէր դայե՛ք ի ծ՛ոյս թե՛ն որ մեր սրտի բան քեզ յայդէ, որ թ՛մն ա՛ն ին մեքէն ուղեց՛ք և յեռէ դիտ՛ն և յ՛կօրն թէ այս հօտի ճան հ՛ղիք հր՛մն բղնի գ՛մք ի ծ՛ոյս. և էլ արթունի բանք շահնոյն և էլ յարութենոյն որ ըս՛պօլէ տաճկի և դաւիթ պէկի թէպտիր թէտէլուք և ճէպէխ՛նյ և ք՛նի փաշա և զօ՛ք թախն ի խզլպ՛շի երկրներ՛մ որ հր՛մնոց յայդեր՛ք որ թ՛գրին յէլմ առես որ տուչմի գէմ պատրաստութ՛ քաշէ. և

էլ թ' փն ոճն' գ կրկին մ' րդ ուղ' քեզ թէ ք' նի ճան' ն' փն ըզնի
 գ' նք, կենէ պէյլու չեղէ. թէքէր մահտեսի մկրտիչն առնձին
 մեր բանի վերել կարգեց ք որ դոյ ն' փնոցդ հաս' լի որ սրտով
 քանք առնել որ թ' գրէն մեզ օղնութի' հասցէ, մեր մեղաց նա
 էլ նէժին մեր չազործք ի քնած տեղն տապնչի կօլով ըսպնածէ.
 զկնի տիրացու աւաքն և քո հեմշէի պ' դատուն յ' ըթնն ուզեց' ք ի
 նէժին որ մաղաէսի մկրտչի ինչ լինիլն իմն' և զալ ն' փնոցդ
 յետնէ, ա' կն և միսիրն էս մեր գրօթն որ հ' տա մին ֆիքիւր չա-
 նես ու վաղուցէ այդ մեծ թ' գի կշտին մեր հա' տլի եղթիւրն
 դու ես այլ ում պիտի հատմք էս մեր խորհրդի բանքն, որ մեր
 թշն' յմիրն մեր սրտի բ' նքն թէ շիտ' կն իմ' նան ք' մ տե-
 դիք մեզ սուրն կու քաշեն. թէպէտ մեզ ասումեն թէ խաին էք
 մեր մեհմէտի յօրին' ցն, մեք ըն' քար քալիս թէ մեք էն խաին
 հ' տիցն չեմք թէ տրուստ իմնն մեզ սուր կու քաշեն. դու մեզ
 պ' րտաէր կու մնաս որ մեր հօվին ժողուրդօք հ' ալյուցեր ես
 այդ մեծ թ' գրօթն թէ իբր թ' գրի խօսքն անստեղի է ո' պ ք' ի
 ս' ր աւետ' նին. մէքլ մէկն հ' տցերեք որ դու վերուտն տու' լ
 հոգ' ոց տիրապէտող հօվիս որ ցրու' լան պ' րտ է որ ժողովեա որ
 անշ' փ հոգի կոր' սակ' ն, և մեծ թ' գրց ևս տու' լ յերկ' նից տո' լ
 լուսեղէն' դօրութե' թ' ք որ ի ք' ս մկ' րտն ի յանօրին' ցն
 աղ' տէ. վ' ս ա' յ մեր խղճելոցն ֆիքերն քաշես թէ թ' գրէն մեզ
 զթութի' կու հ' անի թէ ոչ մեր ֆիքերն ք' չեմք. սմն եկ որ իմ' ցք
 սր' քն և պէգիքիք ը' մեզ որ' պ առ' չի. քո հ' րմեզ մեզ մեզ' ց ա-
 մէն կողմէ մօուցլ որ մեր խնդիրք և նեղուե' կորուստն թ' գրին
 յէլմ չես առնել որ մեր ինչ խ' յրթն թ' գին շահ' կննէ. թէ ուրիշ
 թ' գր զլ' իս ա' ք ի-ր սէնթին լինէր մեր խորհրդ' ն մին տարումն
 կու կ' տրէր. կու խնդրեմք թ' գրէն որ առ' լնեզ մէկն պատ' մն
 տա որ ինչ տեղիք տեղիս մեց' լքն չի յուս' յ հատե' լ ալլալլին.
 մեր միջումն կա բզմ' ց որ իրնց խիղանքն ա' մ ընչիւ գերի և
 սրով մաշե' լ և յ' լք խիղնք մերկ փխստի ի մէջ սղնաղին և է
 առ' նց տէր սօվամահ և էս կողմէ հն' րք չէ գն' լ և յ' լք կան որ
 սղնդին օղնութի' գն' լ և ալլք կան որ ինչ տեղիք ր' ըի և հան-
 գատութի' է էն տեղիքն բնկիլ ով որ ալիշ վէրիշ կ' մ հօղազոր-
 ծութի' առնելով ինչպէս նէմսի և լէհաց երկրումն մեր յաղգէ
 վ' րդ և ժողովրդօք բնկե' լ կան և էն մեծ բարի թ' գին շաղվ' քն
 ի վր մեր անպ' կս լինի թէ ինչ տեղիք ողջ մեց' լ և հն' ր եղե' լ
 գերիքն ժողովինք և որդոց որդիք օրհնող լինէք թ' գին. և իւր
 ինչ ծ' ոյուե' թ' րքի զ' տօտ' ն և մեր աղի գրութի' զկ' ր եղե
 գրութի' եւտեղ (°) էս մեծի աղերսնօք կու խնդրեմք որ նիսն' ձաւրք
 մ' րդիք և օտ' ր աղգ չիմնն զմեր սոն. վերն ա' ծ և վ' ր երկրիս

մեր պահպան էա լոյս թողն որ տէր տէ՛ծ պահանջէ զինք տէ՛մ
փորձնց և շատ ամօք Ամէն: Մեծ թողն առ տէ՛ծ փոխնէն չէ՛ա
տարուի՜ն ևկ ի վէ՛ր. հիմիկս լսեց՛ք իր թօռնկն թ՛ղ յօլօլ ցնծ՛ցք
որ ըզնի մեզ տր և պ՛րծնք թէ՛ն Եւ ես մարտիրոս ամբպկնց,
ս՛հկի սիմօն որդի և Թե՛կ չէ՛միր և քօտենչ (՞) եզ՛լ եզրէ՛րձ խօ-
սօք գրլ մօշրեցի և զինչ պատճառնն շուտով իմնէ՛ք. թ՛ֆն ս՛հէ՛դ
հոկտեմպր իէ՛ն ին որ հանի մեր հայր մինաս վէ՛րդ Արքեպէ՛կսին
ուր և իցէ ի ձեռն նորին.

Կնիմ՝ Մարտիրոսի որդի Ամբպէկ.

Մտաի վրա՛ է. Ա՛վ հանի զիրա՛ւ մեծն մօսկով կէ՛մ պէտր-
պուրք ի ձեռն մինաս վէ՛րդ արքեպէսկէ՛պոսին. անր՛ց հ՛աւցնօ-
զին վէ՛րձ տէ՛նէ առնէ ամէն.

Միւս երեսին գտնում եմք Միւսա վարդապետի մակագրու-
րիւնը՝ մերս հայոց առ մեզ հա՛լ գրի խնդրքն մեծ թողն մէլմ
եր՛ք և զիրն փօսօլցրի փրք՛զին տու՛ք օպր սըբրթրին:

(Մօսկւայի զիւան. Дела арм. окт. 27. 1727—окт. 1728.
№ 3. Приѣздъ Армянскаго діакона Авакума Минасова, Бал-
тазара Назарова съ товарищи с писмомъ отъ живущихъ въ
Польшѣ Армянъ къ Астраханскому Архіепископу Армянско-
му Минасу etc. fol. 2. г. Մակարապիմ՝ „Оригинальное письмо
армянское писанное къ Минасу вартapedу изъ Каменица и
изъ окрестныхъ городовъ отъ армянъ“ октября 28.
1727., которое оной Минасъ объявилъ въ коллегіи иностран-
ныхъ дѣлъ февраля 14. дня 1728го).

ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿՑ

Ա.	Ամիրպէկ (Մարտիրոսի որդի)
Ագարակ, Յաղարակ (գիւղ Գողթան գաւառի) 46, XV	9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 41, 48, 49, III, XXXIX
Ազամ (մեծ վեզիր) XXXVI	Ամիրպէկ (Емиръ бѣй, Киш- таб-ից) 15, 16
Ազարիա կաթողիկոս Աղւա- նից (?) 59	Ամիրպէկեանց («Ամիրպէկեց») 15, XXXIX
Ազարիա կաթողիկոս Սոխ 60*	Ամատերդամ, Մարդամ, Մարդմ (XVII*), XXVIII*), XXVIII, XXVIII ծան., XXIX*), XXIX ծան.
Աթոռ Ըստաթէի Տէս՝ Ըստա- թէի աթոռ.	Այվազ XX
Ալանք XXXII	Անգեղակոթ, Անկեղակոթ. Ըն- կեղակոթ 8, 10, 12, 13, 27, 28, 29, 36
Ալէքսէուիճ Տէս՝ Պետրոս Մեծ Ալէքս՝նոս (Պետրոս Մեծի որ- դին). XIV	Անդրիաս (Թարգումու որդի) 47, X, XV
Ալիշան 12, 60*, 60**)	Անդրկովկաս 57, 67
Alcides Franciscus Տէս՝ Francis- cus Alcides	Անկեղակոթ Տէս՝ Անգեղակոթ Աշտարիան Տէս՝ Աստրախան Աջամատան Տէս՝ Պարսկաստան Առաքել վարդապետ (Ամարտ- ոս առաջնորդ) XXXIV, XXXVII Առուխենց Գիւլնազար Տէս՝ Գիւլնազար Առուխենց Assiria XI*)
Ախիշան (Ջարապերթու մելիք, մելիք Նասրու հայր) XXXIV	Աստուածատուր (Սարուխանի հայր) 9
Աղաջան, Աղաջան (Նաւրի որդի) 9, III	Աստուածատուր (Մինաս վար- դապետի մերձաւորներից Մոսկւայում) XVIII, XX
Աղայ Սատհազ պէկ 14	Աստուածատուր կրօնաւոր՝ ի յաղգէն Թորոսեցի 13
Աղէքսանդր Ջուղայեցի կա- թողիկոս 61, 62, XIII, X, XVII ծան., XXVII*)	
Աղւանք, Աղւան, Աղվ՝ն, Աղ- ւանից երկիր 8, 10, 26, 38, 41, 44, 45, 59, 61, III, XI*), XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXXII, XXXV	
Աճառեան 23, 24*)	
Ամարաս XXXIV	
Ամիրխան (մելիք) 14	

*) Երաքական թւերը ցոյց են տալիս բնագրի, հասկանալի ծախումների հիմքը: Ընդգծվածները մատնանշում են համադաստիանների ծանոթութիւնները: Ցանկը կազմած է բնագրերի ուղղագրութեամբ:

Աստուածատուր Համադանցի
(կաթողիկոս) 34, 62, 63,
63†), XXI, XXII, XXVII

Աստարիան, Հաշտարիան, Աշ-
տարիան, Հաշթարիան, Ас-
трахань 34, 38, 39, Յաւ.
XI, XIII, XV, XXIV, XXV, XXVII*),
XXX, XXXIV, XXXV

Ատիպէկ (Աւետիքի որդի, զան-
ջի) XXXV

«Արարատ» ամսագիր Առաջա-
րան V, 28**)

Арацкый, арм. попъ Иванъ
Яковлевъ Տէս՝ Յակոբեան
քանայ

Արեւտեան եւրոպա 7, 28, 29,
51

Արթուն (պարսկահայ) XXXVII

Արիանցկա (Արիանդեկսկ) XIX

Аршава Տէս՝ Варшава

Արշիլ, վրաց թագաւոր XII

Арсеньевъ, Юр. III**)

Արտար. Գործոց Նախար. Գլխ.
Դրան Տէս՝ Մոսկւայի Դրան

Арховичъ, Назарий Տէս Դիւլ-
նագար Առախնց

Архив св. Прав. Синода XI*)

Աւար (սմեծ պարոն) XX

Աւար (տէր Աւար) XVI, XVI*),
XIX, Տէս Նաւ՝ Յովհաննէս
քան. Յակոբեան

Աւար (տիրացու) XXXVIII, XXXIX
(Авакумъ Минасовъ, диа-
конъ)

Աւետիք (զանջի, Ատիպէկի
հայր) XXXV

Avet di Murat 31 (Նաւ Աւետ
Муратъ) 31*)

Авет свящ. XIX

Աւէտ XVII, Տէս Նաւ՝ XX

Աւէտ (Թատալի որդի) XX. Տէս
Նաւ՝ XVII

Аввакум Տէս՝ Յովակիմ

Аветъ Муратъ Տէս՝ Avet di
Murat

Բ.

Բաղրատունի, Բաղրատուն, Բա-
քրատուն IX, X, XXI

Բալարկի ծով 49

Балтазаръ Назаровъ Տէս՝
Պաղատար

Բաղդատար (Թարգումաւ եղբայր,
Դատարի որդի) XV, XVI

«Բանասէր» 12

Бандабурк VI

Баптистъ Іоаннъ Рошефортъ
Տէս՝ Іоаннъ Баптистъ Ро-
шефортъ

Барлин VI

Բաւարական Գաղանի Պետա-
կան Դրան 7, 19

Блема (патер) V

Блюмъ (патер) Տէս՝ Блема

Բանագաթ Տէս Բանակաթ

Բանակաթ զիւղ, Բանագաթ 13,
14

Գ.

Гадерберк V

Գալափին, Օ. А Головин 43†*),
44, 46, 46*), 47, 54, V, VII

Գանձատար Տէս՝ Գանձատար

Գանձատար, Գանձատար 34, 38,
45, 56, 58, 59, XXIII, XXI*,

XXV, XXVI, XXX, XXXII, XXXIV,

XXXV, XXXVII

Գանձայ (Գանձակ) 38, 59,
xxxii, xxxv, xxxvi

Գառապար (Աղարակցի, Միկրու-
մի և Թարգուլու հայր) xv

Гданск vi

Գերմանիա 46*

Ս. Գէորգ Եկեղեցի Բանակո-
թում 14

Գէրաբէնց Յովանէս xxix

Գիւնեհնց, Գեորգոս զի Սարգիս
Տեա՝ Գեոր. զի Սարգ. Գիւ.

Գիւնաղար Ասուխէնց, Կուրնա-
ղար Ասուխէնց iv, vii

Головинъ, Θεοδωρъ Алексѣ-
вичъ Տեա՝ Կալափին

Գողթան գաւառ xv

Grees 54

Գրիգոր (Կասաանտի որդի) 9

Գրիգոր xx

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, ՇԵ.
Григорій, 9, xiv, xxii, xxvi,
xxvi

Ս. Գրիգոր վանք 38

Григорій Θεοδωρὸς Долго-
руковъ Տեա՝ Долгоруковъ

Грузія Տեա՝ Վրաստան

Դ.

Դադեան Խաչիկ ծ. վ. Տեա՝ Խա-
չիկ ծ. վ. Դադեան

Դաւիթ-բէկ (Սիւնեցի) Առաջա-
րան vi, 14, xxxvii

Դաւիթ վարդապետ 40

Դաւիթ (տէր Դաւիթ) 40***)

Դեապանական Ատեան, փոստը-
քի փրկբաղ 34, 38, 43. xxxix

Դիւսելդորֆ, Դիւսելդորֆ, Դիսել-
дорֆ, Düsseldorf 19, 26*),

47, 55, iv

Долгоруковъ, Григорій Тео-
доровичъ vi, vii

Դրդատ Տեա՝ Տրդատ

Ե.

Եաւրի, Եափրի (Աղաջանի հայր)
9, iii

Եզեան, ЭЗОВЪ Առաջարան v,
8, 8*), 9, 12, 13*), 18, 18**)
18†), 19*), 23, 26, 27, 28,
28**), 28†), 29*), 30, 32,
33*), 33*), 34†), 38*), 39,
41 ծան., 42*), 42†), 43**),
43†*), 44, 46*), 54*), 55*),
56*), 59*), 59†), 61*), 62*),
63*), 63†), 65*), 66*),
66*), xiii*) xx i, xxix*)

Եղիաղար (Խոնա) xix, xx

Եղիէ (Զարարի որդի) 32

Եղիշէ Առաքեալի վանք, արթոս
xxiv, xxvi, xxxiv

Емиръ-бѣй (Տեա Կան՝ Ամիր-
պէկ) 15

Եսայի արքեպիսկոպոս 60

Եսայի կաթողիկոս 39, 41, 44,
56, 57, 58, 59, 60, 61, 63,

66, xi*), xxiii, xxiv, xxv, xxvi,
xxix ծան., xxx, xxxii, xxxi,

xxx, xxxvii

Եսայի (Զարապետի մէկը,
Աթիջանի որդի) xxxi, xxxvii

Եսայի վարդապետ (Գանձակե-
ցի) xxxv

Եսեկ Դաւիթեան Սօլօմոն (վրաց
թաղաւորի կոչումը) xii

Երեան 38, 63†), 68

Երիցմանկունք 60

Եւրոպա 26, 31, 46, 50, 51,
52, 55

Եւրոպա Արեւմտեան Տէս՝ Արեւմտեան Եւրոպա
Եւրոպահայ գաղութներ 25

2

Замостье (նաև Замощи) 1,
IV*)
Замощи Տէս՝ Замостье
Չանդեղուր Ասաջարան VI
Չարար (Եղիէի հայր) 32

է.

Эзовъ, Г. А. Տէս Եզեան
էջմիածին 8, 9, 10, 13, 26,
34, 38, 39, 40, 40^{***}), 41,
41 ծան. 42, 43, 53, 60,
61, 62, 63, XIII, XV, XXI,
XXII, XXVII, XXVIII*), XXVIII
XXVIII ծան., XXXVI
էջմիածին Մատենադարան 12

Ը.

Ընկեղակոթ Տէս՝ Անկեղակոթ
Ըստաթէի աթոռ 14

Թ.

Թաղէս Առաքեալի վանք 40^{***})
Թաղէս, Թաթոս (Պաղտատարի
որդի) 9, III
Թաթոս (աէք Վարդանի որդի)
14
Թաթոս (Պաղտատարի որդի)
Տէս՝ Թաղէս (Պաղտատարի
որդի)
Թաալ, Թէսէլ (Աւետի հայր) XX

Թարգուլի, Թարաղուլի 17,
46, 47, IV, V, VI, VII, IX, X,
XV

Ս. Թէոդոս XX-I, XXXIV
Θεодоръ Алексѣевичъ Головинъ Տէս Գալափին
Թէոդորոս 21
Թէսէլ Տէս Թաալ
Թորոսեցի (աղղատոհմ) 13
Թուաման, Tuman di Ovanes XXXV

Ի.

Изерберк V
Израель Орий Տէս Իւրայէլ
Օրի
Իդրէլ Օսի Տէս՝ Իւրայէլ Օրի
Илья Мушекъ Տէս՝ Мушекъ,
Илья
Имп. Общ. Ист. и Древн.
Росс. при Моск. Унив. III^{***})
Իսկենտրոս ԺԲ. պապ 59, 60
Իսպարթար Տէս՝ Սպարթար
Իւրայէլ Օրի, Իդրէլ Օսի, Израель Орий, Israel Ory Ասաջարան V, 7, 7^{*)}, 12, 13, 15, 16, 18, 18^{***}), 19, 21, 26, 26^{*)}, 27, 28, 28^{***}), 28[†]), 29, 29^{*)}, 30, 30^{***}), 31, 32, 33, 33^{***}), 37, 38, 39, 40, 41, 42, 42^{*)}, 43, 45, 46, 46^{*)}, 47, 47^{*)}, 48, 49, 50, 51, 52, 52^{***}), 53, 53^{*)}, 54, 54^{***}), 55, 56, 59, 59[†]), 60, 60[†]), 61, 62, 63, 64, 64^{*)}, 65, 66, 67, III, I, V, VI, VII, IX, X, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XXXIII, XXXV
Israel Ory Տէս Իւրայէլ Օրի

Иванъ Яковлевъ Араракскій
Տեա՛ Յակոբեան քաննայ
Իրանալթէս, Երանալթէս 30

Լ.

*Լալաշեան Ե. 12**)
Լեհաստան, Польша 48, 60,
 XXXIX
 Лепчик VI
Լէօպոլդ կայսր 30, 46*), 51
Լիբեռնո XXVII*), XXVIII ծան.
Լով VII
«Լուսայ» 28, 28***), 29*)

Ս.

*Սաշատուր վարդապետ (Գան-
 ձասարի աթոռակալ)* XXXIV,
 XXXVII
Սաշիկ ծ. վ. Դադեան 13, 40***)
Սոնոմ (պարսկահայ) XXXVII
Սօթա վանք XXXIV

Կ.

Կաղխոսյ զիւղ (Երեանի գաւառ)
 XVI*)
Կամենից (քաղաք), Камениц
 11, 16, XXXIX
 Кангасимъ, домъ патріаршіі
 (Գանձասար?) XI*)
Կասպից ծով, կասրիական 49,
 XXV
Կարթու ժ.բ. 49, 50
 Kgl. Bayr. Akademie der Wissen-
 schaften 26*)
 Kgl. Bayr. Geh. st. Archiv *Տեա՛*
Բուար. Դադանի Գետ, Դիւան
 Кіевъ IV, VI

Кишгаеъ (տեղ) 15
Կլով (Գալավին?) IX
Կղեմենս ժ.Ա. 60
Կոստանդին 21
Ս. Կոստանտինոս XXVI, XXXIV
Կոստանտ (Գրիգորի հայր) 9
Կուլնազար Առուխէնց Տեա՛
Գիւնազար Առուխէնց
Կուշիւկով (սեղիգենտ) 65
 Кутатинскій Митрополитъ
 (Տեա՛ նաե՛ Թիմոթէյ) XII ծան.
Կուրֆիւրստ (Պֆալցի), Кур-
ѳистр., Իրանալթէս 18, 28,
 30, 46*) 50, 51, 52, 53, 54,
 55, IV, V, VI
 «Կոռնկ» 63***)

Краковъ IV, V
 Krasinski P. S. Th., *Կրուզինսկի*
 (պատեր) 18†), 28†*), 31,
 31**), 34, 34*), 36, 60, 60†)
 Крыжевскій VI

Հ.

Հադրադ 41 ծան.
Հադրադու Ս. Նշան Տեա՛ Ս.
Նշան Հադրադու
Համադանցի, Աստուածատուր
կաթողիկոս Տեա՛ Աստուածա-
տուր Համադանցի
Համատանցի Մանսեօի Տեա՛
Մանսեօի Համատանցի
Հայաստան 26, 29*), 30*), 51,
 52, 54, 64, 66, III
Հայգեղ պրոֆ. 26
Հայկազ (Փիլիպոսի հայր), Հէ-
կազ, Հէկէզ 9, III
 «Հանդէս Ամսօրեայ» 18†)
Հաշթարիան, Հաշտարիան Տեա՛
Աստարիան

Հէկազ Տէս՝ Հայկազ
Հէկէզ Տէս՝ Հայկազ
Հունգարիա 48, 55
Համ 28, 33*, 34, 36, 52,
59, 62, VIII, XXVII*, XXVIII,
XXVIII ծան., XXIX

Ղ.

Ղազան (քաղաք) XXVIII ծան.,
XXIX ծան., XXX
Ղարաբաղ Առաջարան VI, 45
Ղափան 45

Մ.

Малбурк VI
Մահտեսի (համատանցի) XX
Մահտեսի Մկրտիչ XXXVIII
Մանուկ XXXIX
Մատենադարան էջմիածնի Տէս՝
էջմիածնի Մատենադարան
Մարութ VII
Մարտիրոս (Ամիրբէկի հայր) 9,
10, 11, 15, III
Մարտիրոս Ամիրբէկեանց XXXIX
Մելիք Ամիր խան Տէս՝ Ամիր-
խան
Մելիք-Յովսէփ խան XXXV
Մելիք-Սաֆրազեաններ 12
Մելիք-Փարսազանեաններ 12
Մելիքն (Սաֆրազի հայր) 9
Մելիքն (Պահուսի որդի) 9, III
Մելիքն (Պաղտատարի որդի) 9,
III
Մելիքում (Գասպարի որդի և
Թարգուլու եղբայր, Ազա-
րակցի) XV, XVI

Մեծարանեց Ս. Յակոբայ վանք
Տէս՝ Ս. Յակոբայ վանք
Մերձկասպեան երկրներ 60, 61
Минасовъ Авакумъ (діаконъ)
Տէս՝ Աւար (տիրացու)
Մինաս վարդապետ, (եպիսկոպոս,
արքեպոս.) Минась вартабетъ,
(архіепископъ). 7, 16, 17,
18, 18*, 21, 22, 23, 24, 25,
26, 27, 28, 29, 30, 31, 33,
33*, 34, 35, 35*, 35**),
35†), 36, 37, 38, 40, 41,
42, 43, 45, 46, 46*, 47,
48, 49, 51, 52, 55, 56, 57,
59, 60, 61, 62, 63, 64, 65,
65*), 66, III, IV, V, VII, VIII,
XI, XI*), XII ծան., XVI, XVII
ծան., XVIII ծան., XIX, XXI,
XXII, XXIII, XXV, XXVI, XXVIII
ծան., XXIX*), XXX, XXXI, XXXIII,
XXXIV, XXXV, XXXVII, XXXIX
Մինաս վարդապետ, էջմիածնի
Աթոռակալ 9, 40, 40***)
Մինաս վարդ. Փէրվազեան, էջմ.
Աթոռակալ 41 ծան.
Michel Febyte Տէս՝ Febyte Mi-
chel
Միսիր XXXVIII
Միրոն Վասիլիկ կամ Մուստա-
ֆին 38, 39, 40, 41, 42, 43,
44, 45, 61
Մկրտիչ մահտեսի Տէս՝ Մա-
տեսի Մկրտիչ
Моск. Главн. архивъ Минист.
Иностр. дѣлъ Տէս՝ Մոսկու-
յի Դիւան
3-е Моск. отделение Един.
Государств. Фонда Տէս՝
Մոսկույի Դիւան
Մոսկով, Москва Տէս՝ Մոսկու

Մոսկւա, Մոսկով, Մոսկով,
 Մոսկով Առաջարան VI, 8, 10,
 16, 16*), 26, 27, 29, 31,
 32, 32*), 34, 34*), 37, 38,
 39, 40*), 43, 44*), 45, 47,
 48, 48*), 52, 55, 61, 62*),
 63*), 63*), 65*), 66, III,
 IV, V, VI, VII, XI*), XII ծան.,
 XV, XVI, XVI*), XVII ծան.,
 XVIII ծան., XIX, XXI, XXIV,
 XXVII*), XXVIII ծան., XXIX,
 XXXI ծան., XXX, XXXI, XXXII,
 XXXV, XXXVII, XXXIX

Մոսկւայի Դիւան (=Արաքսի
 Դորձոց Լախար. Դիւ. Դիւան
 =3-е Московское отделение
 Единого Государственного
 Фонда=Московск. Главный
 архивъ Министерст. Иностр.
 дѣлъ) Առաջարան VI, 8, 11,
 16, 16*), 31, 32*), 34*), 40*),
 44*), 48*), 61, 62*), 63*),
 63*), 65*), III, V, VII, XI, XIII,
 XV, XVI, XIX, XXI, XXII, XXIII,
 XXV, XXVII, XXVII*), XXXII,
 XXXV, XXXVII, XXXIX

Мушекъ, Илья (պարսկահայ)
 XIII

Մուսաաֆին Տէս՝ Միրոն, նաև
 Վասիլել

Մսերեանց Մ. 41 ծան.

Մարդամ Տէս՝ Ամասերդամ

Յ.

Յարեթեան տուն 8

Յազարակ Տէս՝ Ազարակ

Յակոբ (պարսկահայ) XXXVII

Յակոբ Զուգայեցի Առաջարան
 V, 53

Յակոբ (Յակոբեան քահանայի
 հայրը) XVI*)

Յակոբ տիրացու XX

Ս. Յակոբա վանք XI*)

Ս. Յակոբայ վանք, Մեծարանեց
 XXXIV

Յակոբեան Յովաննէս, Մոսկ-
 ւայի քահ. Տէս՝ Յովաննէս
 քահ. Յակոբեան

Յարութիւն (Թարգումու եղբայր)
 VII, X, XV

Յարութիւն (պարսկահայերի
 թղթատար) XXXVII

Іоакимъ, арм. архіерей Տէս՝
 Յովակիմ եպ.

Іоаннъ архіеп. арм. XI*)

Іоаннъ Банистъ Рошефортъ,
 патер XIII

Іоаннъ Евангелистъ 34

Յոհան եպիսկոպոս XXXIV, XXXVII

Յոհաննէս (Նաւիր որդի) 9

Յովակիմ եպիսկոպոս (արքեպ.)
 Զուգայեցի 34, XVII*), XVIII,
 XXVII*), XXVIII*), XXIX*), XXXII

Յովակիմ 38

Յովանէս, Դէրաքէնց Տէս՝ Դէ-
 րաքէնց

Յովանէս, Յովանէս XVII, XVIII,
 XIX

Յովասափ վարդապետ 14, 63

Յովաննէս Ը. կաթողիկոս 41
 ծան.

Յովաննէս կարապետ XIV, XXII

Յովաննէս քահ. Յակոբեան 34,
 35, 36, XVI, XVI*), XVII, XVIII
 ծան., XVIII ծան., XIX, XXI

Յովաննիսեան Ա., Johannisjan
 A. Առաջարան V

Յովսէփ (զանջու քաղաքացի,
Եսայի վարդապետի որդի)

XXXV

Յովսէփ (տէր Յովսէփ) 40^{***})

Յրանալթէս Տէս՝ Իրանալթէս

Ե.

Назарий Арховичъ Տէս՝ Գրու-
նազար Ասուխէնց

Назаровъ (армянинъ) XIX

Назаровъ Балтазаръ Տէս՝ Պաղ-
տատար

Նահապետ կաթողիկոս, Նահա-
պետ, «մեծ պատրիարկ» 13,
38, 40, 41, 43, 59, 60, XXXIII

Նարին պէկ (Շահնազարի հայր) 9, III

Նաւի (Յովհաննէսի հայր) 9

Ներսէս կաթողիկոս (Աղւանից) 60

Նէժին XXXVIII

Նիկողոսի փողոց Մոսկւայում XII ծան.

Ս. Նիկողայոսի վանք յունաց
Մոսկւայում XII ծան.

Ս. Նշան Հաղրադու 41 ծան.

Շ.

Շահ 38^{***}), 60, 63

Շահին, թղթատար XX, XXXV,
XXXVI, XXXVII, XXXVIII

Շահին (Սուքիասի հայր) 9, 59

Շահնազար (Նարինպէկի որդի) 9, III

Շահ Սուլթան Հիւսէին (Տէս
Նաւ Սուլթան Հիւսէին) 13

Շահվէլի XX

Շամիր XXXIX

Շամաիի 15, 16, 38, 57, 58,
60, 61, XVI*), XXXVI, XXXVII

Շաֆրազ (միլիթ) Տէս Նաւ
«Սաֆրազ» 12

Շիրւան, Շրւան, Շրւանու եր-
կիր XXXII, XXXVI

Шлотбургъ VI, VII

Շրւան Տէս՝ Շիրւան

Ռ.

Ռենգարիս Տէս՝ Հունգարիս
Ռուպենսկի տաճար XII ծան.

Չ.

Чаргатлу Տէս՝ Չարգախու
Չարգախու, Чаргатлу (sic!) 38,
39

Պ.

Պահում, Պայուն (Մեկքոնի հայր) 9, III

Պաղղատայր Տէս՝ Պաղտատար,
Նաւ Պաղղատար

Պաղտատար (Թաղէոսի հայր) 9,
III

Պաղտատար (Մեկքոնի հայր) 9,
III

Պաղտատար (Բалтазаръ Наза-
ровъ) XXXVIII

Պայուն Տէս՝ Պահում

Պապ (Հառմի), փափ 18, 30, 33,
33^{***}), 34, 35, 35[†]), 59, 60,
62, XXVIII ծան., XXX

Патни, патер V

Պարրի, փաթրի VIII, IX, X

Պարսկահայատան 25, 49, 51,
57

Պարսկաստան, Աջամստան 29, 32, 38, 48, 53, 64, 65, 65*), 66, XIII, XIV, XV

Պետր Ալեքսէիջ Տէս՝ Պետրոս Մեծ

Peter Simmonaire Տէս՝ Simmonaire Պետր Ալեքսէիջ Տէս՝ Պետրոս Մեծ

Պետրպուրք, Պետրպուրիս, Պետրբուրիս, Փեթրպուրիս, Փէթրպուրոզիս, Պալէնպուրք, Petersburg 26*), 44, VII, XVI, XIX, XXXI, XXXIX

Պետրոս դի Սարգիս Գիլաննից 20, 22, 23, 24

Պետրոս Մեծ, Պետր Ալեքսէիջ, Պետր Ալեքսէիջ, Ալեքսէուիճ Առաջարան v*), 18, 23, 27, 28, 29, 33, 49, 50, 53, 54, 61, 65, 66, XIII, XIV, XXIII ծան., XXIII, XXVI, XXXII

Պետրոս վարդապետ (առաջնորդ իօթա վանքի) XXXIV, XXXVII

Պետրպուրք Տէս՝ Պետրբուրք Persicus 18†), 28†*), 60†)

Польша Տէս՝ Լեհաստան

Պողոս՝ XVII, XX

Պալէնպուրք Տէս՝ Պետրբուրք

Para v

Պոզոս Առաքեալ XXIV, XXV, XXVII, XXXIII

Պֆալց 28, 46*) 47, 50, 51, 52, 53, 54, 55

Ջ.

Ջարպիւրթ XXXIV

Ջուղայեցի Աղէքսանդր կաթ. Տէս՝ Աղէքսանդր Ջուղայեցի

Ջուղայեցի | Յակոբ II Յովակիմ Տէս՝ Յակոբ և Յովակիմ

Թ.

Թոշքա Ստ 18, 24, 28

Թուսաստան 7, 19, 25, 28, 29, 33*), 36, 44, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 56, 60*), 62, 64, 66, 67, III*), XXI, XXIV, XXVIII ծան., XXIX ծան.,

Ս.

Сакс vi

Սահակ XXXVIII

Սահակ (Սիմօնի հայր) XXXIX

Սան Մարթին, Saint-Martin 8, 19, 30, 30*), 37

Սասնաղ պէկ Տէս՝ Աղայ Սասնաղ պէկ

Սարգիս Գիլաննից Տէս՝ Պետրոս դի Սարգ. Գիլ.

Սարգիս վարդապետ 40*)

Սարուխան (Աստուածատուրի որդի) 9

Ստֆրազ (Միլթոնի որդի) 9 միլիք 12, 13

Սեֆիդնիք 57

Սէֆէր (խօճա) XVII, XVIII, XIX, XX

Սիմէօն կաթողիկոս Գանձասարի 38, 39 60

Սիմէօն կաթողիկոս Էջմիածնի 41 ծան., 61

Simmonaire Peter, Սիմօնէր, Սիմօնէրս (քարտուղար) 31, 31*), VIII, XX

Սիմօն (?) Յաւ. X

Սիմօն (Սահակի որդի) Յաւ. XXXIX

Սինոդ (Մոսկւայի հոգևոր) Յաւ.
XI*)

Սիւ 60*)

Սիւրան 12, 45

Սիւնիք 8, 12, 13, 14, 16, 36

Սղնադ XXXVIII

Սողոմոն XXII, XXXIII

Սուլթան Հիւսէին շահ (Տէս
նահ Շահ Սուլթան Հիւսէին)
13

Սուքիա (Շահինի որդի) 9

Спафарій Ник., Սպաթարի Նիկ.,

Սպաթար, Բաթաթար 43†*), 46, 46*), 47, III, III*), ՎIII,

IX, X

Ստեփաննոս Նախավկայ XIV, XXV

Վ.

Վաղարշապատ XIII, XXI, XXII

Վասիլիկ Տէս՝ Միւրն (նահ
Մուստաֆին)

Վարդան (աէր Վարդան) 14

Варшава IV, IV*), VI

Վենետիկ XXII*)

Վեննա, Վէն, Wien 26*), 50, VII

Видна (քաղաք) V

Վիլնա, Յ. եզուիտ XXVIII ծան.

Винеус (քաղաք) V, VI

Վոլքենսկի (ղեկական) 57

Տ.

Տաճկաստան, Turque 52, 59*)

Таргулий Տէս՝ Թարգուլի

Turqs 54*)

Turque Տէս՝ Տաճկաստան

Տրդատ XXXIV

Տորոլի, կարգինալ XXVIII ծան.

Тигран (քաղաք Տիգրանա
կերտ) XI*)

Тимофей, митрополит Кута-
тинский XII ծան.

Томан di Ovanes Տէս՝ Թուման

Торунь (քաղաք) IV, VI

Տվէր XII ծան.

Ր.

Рошефортъ Տէս՝ Іоаннъ Бap-
тистъ

Россія Տէս՝ Թուսաստան

„Русский Архивъ“ 43†*), 46*)

Յ.

Յաղաբեկի Ա., Цагарели 27,
49, 50*), 51

Յար 7, 19, 21, 28, 37, 44,
45, 48, 50, 51, 52, 53, 54,
55, 56, 57, 59, 60, 61, 62

Փ.

Փաթրի Տէս՝ Պատրի

Փափ Տէս՝ պապ

Փեթուպուրի, Փէթուպուրդիս
Տէս՝ Պետերբուրգ

Փէրվաղեան Տէս՝ Մինաս վարդ.
Փէրվաղեան

Փիլիպոս (Հայկազի որդի) 9, III
Փոփով XIX

Ք.

Քարամեան Ն. 27, 28, 29*)

Օ.

Օդոստա Ք. (Լեհ թագաւոր) 60

Олмонецъ (քաղաք) V

Օսի Իդրէլ Տէս՝ Իսրայէլ Օրի

Օրի, Իսրայէլ Տէս՝ Իսրայէլ Օրի

Орий, Израель Տէս՝ Իսրայէլ
Օրի

Ory, Israel Տէս՝ Իսրայէլ Օրի

Օրմանեան 60*)

Յ.

Febvre, Michel 54*)

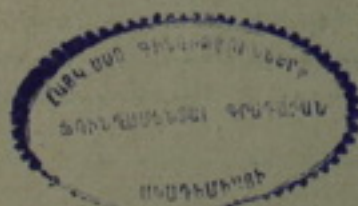
Յոանկաստան XV

Өранкёурта VI

Franciscus, Alcides 65

Ո Ւ Ղ Ղ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Էջ	Տող	Տպւած է	Կարգալ
Եռադ. 31	19	գրական-դասական	գրական-դասական
15	15	Նկար V	Նկար III
38	23	Գանձասարի	Նրից Մանկունքի
43	2	որին	որանց
"	12	հետ	հետ,
51	4—5	շահ սպասել	շահ
59	39	ժէ	ժի
65	Երան. 4	ձեռնարկն	ձեռնարկն <i>Էջարդանք</i>

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

ԳԱՄ Հոմաթաթ Գիտ. Գրադ.

FL0080435

[2 n.]

